

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Hilde Timmerman
Sara Tilstra (eindredactie)

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privé-personen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Anneke Mulder-Bakker (voorzitter)
A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
Machteld de Metsenaere (vicevoorzitter)
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
Eveline Buchheim (secretaris)
secretarisvvg@yahoo.com
Maaïke Messelink (penningmeester)
maaikemesselink@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@iiav.nl
Greetje Bijl (*Historica*)
saartjes3@hotmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (www.aletta.nl)

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Stering
Diges | geschiedenis & media
Zet & Print, Naarden
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Gentse Liberale Kring van de 5e Wijk, 12 mei 1935. Bij een groepsfoto na een voordracht door minister van Onderwijs Bovesse staat Alice Buysse prominent centraal op de eerste rij.
Bron: Liberaal Archief, Gent.

In dit nummer

/ Biografie /

- 3 De rijke sociale en politieke inzet van Alice Buysse (1868-1963)
Bart D'hondt

/ Organisaties /

- 9 De *Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund* en de Vrouwenbond van de PvdA binnen de sociaal-democratie, 1945-1970
Ida Gaastra

/ Biografie /

- 12 Representaties van Mary Stuart II in lijkpreken
Matthijs Wieldraaijer

/ Politieke vertegenwoordiging /

- 18 Over de participatie van vrouwen in de Belgische politiek
Leen Van Molle

/ Tweede Wereldoorlog /

- 24 Sekse en het Internationale Ravensbrück Comité
Susan Hogervorst

/ Genderview /

- 27 Mieke Aerts
Greetje Bijl en Sara Tilstra

/ Onder de loep /

- 30 Stop een vrouw in uw stembus
Els Flour

31 / Service /

Onder historicae

De zijlijn van de politiek

Als 2009 haar één ding had geleerd, dan was het wel dat ze een vrouw was, zo vertelde de voorzitter van de Vlaamse sociaaldemocraten in *Humo*. Hoewel ze vroeger geen fervente feministe was, moest ze na afgelopen jaar wel bekennen dat vrouwelijke politici het niet onder de markt hebben. Dat ze als nieuw verkozen partijleider geen foutloos parcours had gereden, gaf ze graag toe. Maar de manier waarop ze hiervoor op de korrel werd genomen – niet in de laatste plaats door partijgenoten die *gelijke kansen* hoog in het rode vaandel dragen – was toch wel bikkelhard geweest. Dat dit steevast te maken had met het feit dat ze een vrouw was en dan nog wel een jonge en een blonde –, daar twijfelde ze niet langer aan. Vrouwen met macht beschikken blijkbaar over minder 'politiek krediet' dan hun mannelijke collega's, die vlotter misstappen en schandaaltjes schijnen te overleven. Om één tekenend voorbeeld uit de Belgische politiek te noemen: de federale parlementsvoorzitter kon het zich in december 2009 zonder politieke kleerscheuren veroorloven om in de plenaire vergadering een parlementslid op grove en seksistische wijze aan te spreken.

Ligt de torenhoge standaard waaraan vrouwelijke politici blijkbaar moeten voldoen aan de basis van hun kortere politieke carrières? Of zijn hun kleinere politieke overlevingskansen te wijten aan de moeilijke toegang tot old boys networks? Leen Van Molle sluit haar artikel over de participatie van vrouwen in de Belgische politiek af met de stelling dat eerder de ongelijke rolverdeling ten huize van (potentiële?) politicae nefast is. Typierend voor de rol die vrouwen kregen toebedeeld in de politiek was de nadruk op de meerwaarde van hun 'vrouwelijke' kwaliteiten, zo schrijft de auteur ook. Zorgzaamheid en moederschap waren eveneens kernelementen waarmee de Ravensbrückvrouwen na de oorlog werden herdacht, zo luidt de analyse van Susan Hogervorst. Een rol waarmee deze politiek bewuste vrouwen het niet helemaal eens waren. Hiermee werd immers hun deelname aan het – met mannelijkheid geassocieerde – verzet niet voor vol aanzien. Vrouwen met politieke verantwoordelijkheid werden in de vroegmoderne tijd als een problematisch gegeven beschouwd, lezen we in het artikel van Matthijs Wieldraaijers. Niettemin werd de regering van Mary Stuart bejubeld door lijkredenaars uit de Republiek. Zij was dan ook volgens deze heren een unieke uitzondering die de zwakheden van haar sekse had weten te overstijgen.

Enigszins hoopvol is dat politicae de sleutel voor meer gendergelijkheid zelf in de hand hebben. Quotawetten hebben onmiskenbaar tot een grotere vrouwelijke politieke vertegenwoordiging geleid. Maar politicae kunnen nog veel verder gaan: door maatregelen te treffen die vaders aanzetten tot het opnemen van zorgarbeid of wetten te stemmen die seksisme – op alle terreinen – effectief bekampen. Of een grotere druk uitoefenen om meer vrouwen te laten delen in de uitvoerende politieke macht. Zodat ze eindelijk op gelijke voet aan het politieke spel kunnen deelnemen. En niet langer moeten toekijken op de zijlijn.

Sophie Bollen, hoofdredactrice *Historica*

De rijke sociale en politieke inzet van Alice Buysse (1868-1963)

In de schaduw van de naam Buysse

In een liberale propagandabrochure, geschreven naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 1938, werd op kernachtige en meest treffende wijze het profiel van Alice Buysse – het toen zeventigjarige electorale goudhaantje van de partij – geschetst: “Mevrouw De Keyser-Buysse behoort tot de oude Vlaamsche Liberale familiën Buysse-Loveling-Fredericq. Ze legt aan den dag de hoedanigheden van volharding, wilskracht en naastenliefde, welke deze voorname liberale personaliteiten kenmerken. Als voorzitter der Federatie van Liberale Vrouwen van Oost-Vlaanderen verdedigt zij met gloed en overtuiging de rechten der vrouw, terwijl zij ook voor de bescherming der dieren een beweging in het leven heeft geroepen, waardoor de plichten tegenover de vrienden van de mensch meer en meer in acht genomen worden. Door haar onverpoosd werk en dienstvaardigheid geniet zij de algemeene genegenheid”.¹

/ Bart D'hondt /

Voor de doorsnee Gentenaar is dit een overbodige introductie, want deze had deze intrigerende vrouw reeds bij de twee vorige verkiezingen tot de populairste blauwe politica van de stad gekozen en haar sinds de Eerste Wereldoorlog onophoudelijk geprezen voor haar brede sociaal engagement. Dit artikel, waarin op haar maatschappelijke rol en betekenis wordt gefocust, kan uiteraard ook niet voorbijgaan aan de familiale achtergrond – inclusief een bloeiend familiebedrijf – van Alice Buysse en de politieke context van Gent als Vlaamse centrumstad tijdens het interbellum.

Familie met allure

Alice werd op 8 juli 1868 geboren in het Oost-Vlaamse Nevele bij Gent als derde kind van Louis Buysse (1830-1901) en Pauline Loveling (1832-1909), een dochter van Marie Comparé (1791-1879). Deze laatste was gehuwd geweest met Jacques Fredericq (1778-1824) en na diens overlijden met Herman Loveling (1806-1846). Zij had tien kinderen ter wereld gebracht. De collectieve impact van haar nakomelingen (waaronder Alice Buysse) op de Vlaamse culturele, sociale en politieke geschiedenis was van een zeldzame omvang.

Enkele voorbeelden illustreren heel mooi het maatschappelijk kapitaal waarvoor haar familie borg had gestaan en stond. Zo was oom César Fredericq (1817-1887) een protagonist van het ontluikende sociaalliberalisme in Gent rond de figuur van de uit Frankrijk afkomstige professor filosofie François Huet. Hij verwierf eveneens brede erkentelijkheid als armendokter. Zijn zoon Paul Fredericq (1850-1920), hoogleraar en een van de grondleggers van de Gentse Historische School, werd een spilfiguur van het Willemsfonds² en een drijvende kracht in de Vlaamse beweging, waar hij meermaals de degen kruiste met Julius Mac Leod (1857-1919),

een andere neef van Alice. Deze laatste was eveneens hoogleraar maar proponent van de meer radicale vleugel in de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit.³ Een van zijn kleinkinderen was de latere gouverneur van Oost-Vlaanderen en vertrouweling van koning Leopold III, Louis Fredericq (1892-1981).

Marie Comparé's drie jongste kinderen – allen dochters – maakten culturele geschiedenis. Rosalie (1834-1875) en Virginie Loveling (1836-1923) werden gevierde auteurs die – zeker voor wat Virginie betreft – een zware stemmel drukten op de emancipatie van de vrouwelijke auteur in het Vlaanderen in de late negentiende en vroege twintigste eeuw.⁴ Oudere zus Pauline bleef meer op de achtergrond. Ze huwde Louis Buysse (1830-1901), een industrieel die actief was in de lokale liberale partij en die van 1870 tot de grote liberale kiesnederlaag in 1884 schepen was in het Nevelse gemeentebeheer. Hun oudste zoon, Cyriel Buysse (1859-1932), werd als proponent van het naturalisme een ijkpunt in de Vlaamse literatuurgeschiedenis.⁵ De tweede zoon Arthur (1864-1926) werd volksvertegenwoordiger en speelde in de vooroorlogse periode een verdienstelijke rol in de ontwikkeling van het Gentse volksliberalisme.

Als jongste in de rij keek Alice op naar dit illustere gezelschap, waarin ze een eigen positie en identiteit wou verwerven. Hierbij kreeg ze van kindsbeen af de steun van de invloedrijke vrouwenclan uit haar directe omgeving. Haar moeder en tantes voedden Alice op in een familiale sfeer die creativiteit en zelfontplooiing bevorderde. Vooral met haar ongehuwde tante Virginie ontstond een innige band, net zoals met haar oudste broer Cyriel. Beiden stonden borg voor het aanscherpen van haar maatschappijvisie en voor de ontwikkeling van haar kritische geest. Over haar vader, volgens tijdgenoten een harde werker maar niet echt geliefd in de familie, is weinig geweten op enkele sentimentele passages in latere teksten van Alice na, waarin ze de diepverborgen sentimentaliteit en

ouderliefde van haar vader vermeldde. Met haar familie aan vaderskant werden eveneens de beste relaties onderhouden. Auguste Buysse (1832-1920), peetoom van Cyriel, was samen met Alfred Baertsoen eigenaar van een van de grootste katoenfabrieken van de provincie. Neef Georges ontpopte zich tot een meer dan verdienstelijk kunstschilder. Haar beide nichtjes, Marguerite en Cecilia, tenslotte deden wat in die tijd van de meeste burgerdochters op huwbare leeftijd werd verwacht en gaven hun jawoord aan de erfgenamen van de Gentse katoenimperia Voortman en Dierman.⁶

Op initiatief van haar vader verhuisde Alice als jonge tiener voor een eerste keer naar Gent, waar ze middelbaar onderwijs ging volgen. Met een inschrijving aan het prestigieuze *Insti-*

Portret, 1958.

tut de Kerchove koos hij welbewust voor een vrijzinnige en liberale omgeving. Alice bracht een deel van haar studietijd op pensionaat door, maar was ook enkele jaren 'kotstudente' bij tante Virginie, die net een huis had gekocht in de Marnixstraat aan het Citadelpark. Alice voltooide er de volledige onderwijscyclus. Zij werd ook ondergedompeld in de sfeer van een grote stad in de tumultueuze jaren 1880, waarin de strijd tussen liberalen en katholieken ook in Gent zelden geziene porties aannam. Na haar studies keerde ze terug naar Nevele en in >>

1892 huwde ze Edmond De Keyser (1863-1946), telg uit een Zaffelaarse brouwersfamilie en een bezadigd rentenier. Hij genoot van zijn vrije tijd en hij behandelde zijn vrouw als 'gelijke'. Dit was een eerder zeldzaam fenomeen in de typisch patriarchale burgerkringen uit die tijd maar gemeengoed in de familie van Alice.

enigde Staten. Het bedrijf stelde tijdens het interbellum gemiddeld een twintigtal arbeiders te werk en bezette een oppervlakte van om en bij de vier hectare. Economische wetmatigheden gelden echter ook voor vrouwelijke ondernemers. De nv voerde een beleid van minimumlonen, door onder meer maximaal gebruik te ma-

steun van de Amerikaanse filantroop en latere president (1929-1933) Herbert Hoover en zijn *Commission for Relief of Belgium*, de directe noden van de burgerbevolking poogde te lenigen. Het comité voorzag in directe steun met voedsel, kleding en brandstof en voerde tezelfdertijd een actief tewerkstellingsbeleid om het aantal steuntrekkers af te bouwen. Alice werd plaatselijk verantwoordelijke voor de regio Deinze en op basis van haar contacten als zakenvrouw bouwde ze – in overleg met haar Gentse collega, i.c. Maria Boterdaele, de echtgenote van burgemeester Emile Braun – een efficiënte organisatie uit die aan beide doelstellingen beantwoordde. Virginie Loveling, tijdens de oorlog regelmatig te gast bij Alice, schreef als volgt in haar dagboek: “En nu vangt het drukke voor mijn gezellin en gastvrouw aan. Ze loopt naar het lokaal van 't Voedingscomitéit, doet aanwijzingen, deelt bevelen uit, regelt werk en bespreekt de te overwinnen bezwaren met den vrederechter van 't kanton.”¹⁰ Daarnaast engageerde ze zich ook in een aantal plaatselijke organisaties zoals de Gemeentelijke Soepbedeling en De Melkdruppel of *Le Gout du Lait*, een vereniging die zwangere vrouwen en jonge moeders bijstond en hun jonge kinderen in gratis melk voorzag. De moeders kregen, in ruil voor kleine karweitjes, een voedzame maaltijd.

Bron: Liberaal Archief, Gent.

In Gent was Alice nauw betrokken bij de hulp aan de kantklosters, een van de vele tewerkstellingsinitiatieven die zich vooral richtte op de behoeftige echtgenotes van frontsoldaten en op vrouwen die in het oorlogsgeweld hun man of vader verloren hadden. In het stadhuis werd een ruimte ter beschikking gesteld waar zij bestellingen konden ophalen en hun afgewerkte kant konden verkopen aan een vaste prijs. Hierbij werkte ze naar alle waarschijnlijkheid nauw samen met de *Association nationale des Dentellières* en de *Coopérative de l'Association nationale des Dentellières* van Jane Brigode. Zij was eveneens een groten-deels vergeten liberale feministe die het tijdens de Tweede Wereldoorlog tot allereerste vrouwelijke partijvoorzitter van het land zou brengen. Tijdens het interbellum zouden zij actief zijn in de liberale vrouwenbeweging. Virginie Loveling schrijft in haar oorlogsdagboek: “Vandaar vliedt mijn nicht een bovensaal in het stadhuis binnen, aan een rustelooze bij gelijk, waar zestig, zeventig kantwerksters op haar wachten en onbeholpen stappen langs de trappen nieuwe aankomende melden. Er zijn mage-re, jonge meisjes, bloeiende deernen, onschone kwezeltsjes, wilde tuiten, afgeleefde, gekrompene, of scheefgegroeide, oude wijvekens, stoere, blozende huisvrouwen, werksters uit afgelegen wijken met hoogbebloemde mutsen op, modes verradend van tien, twintig jaar geleden en door onkundige handen vervaardigd. En aan een tafel gezeten staat ze allen om de beurt te woord. Allen worden vertroost, aan allen wordt verzekerd, dat ze voortaan kanten mogen leveren ten bedrage van 3,50 fr. In de week. Een armzalig gewin voorwaar, doch dat deze tot nog toe geheel werkeloos gewordenen

Gentse Liberale Kring van de 5e Wijk, 12 mei 1935. Bij een groepsfoto na een voordracht door minister van Onderwijs Bovesse staat Alice Buysse prominent centraal op de eerste rij.

Het koppel nam zijn intrek in Zaffelare, verhuisde in 1912 naar een landgoed in Drongen en had vanaf 1917 een tweede domicilie in Gent.

Een 'harde' zakenvrouw

In 1901 overleed haar vader en Cyriel noch Arthur toonden ook maar enige interesse in het beheer van de familiale cichoreifabriek. Moeder Pauline nam tijdelijk de zaak over maar na haar overlijden in 1911 stelde het probleem zich uiteraard opnieuw. Beide broers hielden halsstarrig vast aan hun carrière als respectievelijk schrijver en advocaat-politicus. Er zat niets anders op dan de leiding van de fabriek over te laten aan hun jongste zus, die reeds gedurende twee jaar het bedrijf – onder moeders vleugels – de facto had geleid. Alice ontpopte zich, gesteund door haar echtgenoot die het grootste respect had voor zijn actieve eega, tot een gewiekste zakenvrouw. In 1913 vormde ze het bedrijf om tot een naamloze vennootschap en werd ze afgevaardigd beheerder.⁷

De cichoreifabriek kwam ondanks de herhaaldelijke verwoestingen van enkele bedrijfsgebouwen de Eerste Wereldoorlog door, waarna de gouden jaren aanbraken. De jaren 1920 brachten fortuin voor de aandeelhouders. De cichoreibusiness bloeide als nooit tevoren en een tijdlang werd zelfs uitgevoerd naar de Ver-

ken van vrouwelijke arbeidsters die minder betaald moesten worden dan hun mannelijke collega's. Alice kwam meer dan eens in aanvaring met haar personeel, maar over het algemeen was de verstandhouding met haar personeel meer dan behoorlijk en grote confrontaties bleven uit.⁸ In 1936, op 68-jarige leeftijd, legde ze haar functie als afgevaardigd beheerder neer. Aangezien ze zelf kinderloos was, gaf ze de fakkel door aan baron René Buysse, de enige zoon van haar broer Cyriel. Ze bleef voorzitter van de raad van beheer van de nv Buysse-Loveling tot aan haar dood in 1963. De vraag naar cichorei nam in de jaren 1960 heel snel af en de nv zou haar niet lang overleven. De fabriek sloot definitief de deuren in december 1971.⁹

Sociaal engagement als 'way of life'

Sociale inzet was inherent aan het burgerlijk bestaan en de familie Buysse maakte daarop geen uitzondering. Ook Alice was van jongs af betrokken bij de liefdadige projecten van haar familie, maar het was de ellende aan het thuisfront van de Eerste Wereldoorlog die van haar een publiek figuur maakte. In oktober 1914 werd onder impuls van Ernest Solvay en Emile Francqui het Nationaal Hulp- en Voedingscomité opgericht, een hulporganisatie die met de

met den overig te krijgen onderstand zal redden van den hongerdood.”¹¹

Alice was daarnaast actief in het Gentse Groene Kruis. Deze organisatie coördineerde de opvang van de opgeëisten die uit Duitsland terugkeerden en verstrekte goedkope maaltijden aan mensen die om een of andere reden niet van de openbare onderstand konden genieten. Deze zogenaamde ‘*cantines bourgeoises*’ vonden in eerste fase enkel plaats in de foyer van de Koninklijke Nederlandse Schouwburg op het Sint-Baafsplein. Vanaf 1917 werd de actie uitgebreid met refeters in onder meer enkele strategisch gelegen textiel fabrieken, zoals de Florida in de Rabotwijk en het bedrijf van Cruyplants in het Sint-Pieterskwartier. Ze was tenslotte ook voorzitter van *L’Oeuvre des réfugiés*, een organisatie die hulp verleende aan ontheemden.

‘*A marche forcée*’ richting politiek

Haar sociale inzet en leidinggevende capaciteiten trokken na de Eerste Wereldoorlog de aandacht van zowel de vrouwenbeweging als de politiek. Alice had een eigen plaats gevonden tegen de achtergrond van haar vrijzinnige en Vlaamsgezinde liberale familie en een eigen publiek profiel verworven. Haar activiteiten tijdens de oorlog hadden haar in rechtstreeks contact gebracht met de echtgenotes van de leidende Gentse liberalen en haar inzet als zakenvrouw én als filantrope leverde haar een vaste plaats op in de salons van de Gentse *upper class*. Net voor de oorlog was Alice lid geworden van de *Amicale des dames gantoises*, een liberale vrouwenkring die wortels had in het *Institut de Kerchove*. Zij had in deze instelling, die de echtgenotes van de liberale elite uit Gent samenbracht, gestudeerd. Deze vereniging werd financieel geruggensteund door enkele van de belangrijkste familiefortuinen van de stad en legde, via de echtgenoten, ook politiek een flink gewicht in de schaal. De *Amicale* concentreerde zich op sociale werken en was tot het einde van de twintigste eeuw nauw betrokken bij tal van filantropische activiteiten. Alice werd voorzitter van de kring en ging een steeds prominenter rol spelen in het liberale verenigingsleven. Ook op nationaal vlak werd haar steun gewaardeerd. Na de oorlog namen twee andere iconen van de liberale vrouwenbeweging, Marthe Boël en Jane Brigode, contact op met Alice en maakten haar warm voor de oprichting van een nationale liberale vrouwenvereniging. Ze zegde toe en werd in 1921 een van de stichters van de Nationale Federatie van Liberale Vrouwen (NFLV). Occasioneel nam ze in de daaropvolgende jaren deel aan de activiteiten en vergaderingen, maar ze werd nooit de meest vurige participante in de harde strijd voor gelijke rechten of vrouwenstemrecht. Binnen de NFLV bleef zij veeleer het gezicht van diegenen die een zachtere aanpak prefereerden en de vrouw vooral in haar verzorgende rol zagen. Heel voorspelbaar was Alice dan ook lid van het eerste permanent comité van het *Secré-*

tariat des Oeuvres Sociales, de filantropische en later socio-culturele organisatie van de liberale vrouwen. Uitzonderingen op deze regel bevestigden dat ze echter niet geheel afzijdig wou staan, getuige hiervan haar jarenlang ondervoorzitterschap van het bureau van de Federatie en haar voorzitterschap van de commissie Politieke Vraagstukken in 1937. Dit deelde ze met Georgette Ciselet, een gerenommeerde juriste en boegbeeld van de strijd voor gelijkberechtiging en later de eerste vrouwelijke liberale senator. In 1939 tenslotte bepleitte Alice bij de toenmalige federatievoorzitster Emilie Pecher de afschaffing van de provinciale verbonden, in ruil voor de versterking van de arrondissementfederaties. Deze beslisten immers over de lijstsamenstelling en Alice vond het aangewezen om alle inzet voor de politieke rechten van de vrouw te concentreren op het meest relevante niveau. Verdere gegevens over deze *démarche* ontbreken, maar de interventie *an sich* bewijst dat ze zich, misschien vooral

socialisten gingen met drie zetels vooruit en de grote winnaars waren de katholieken die met zeventien zetels de grootste fractie werden. De Liberale Partij had voor die verkiezingen drie vrouwen op de kieslijst geplaatst, maar Alice Mourman, Louise Cruyl-Poirier en Lucie Verheughen-Lansweert slaagden er om evidente redenen niet in om vanop de respectievelijk vijftiende, zeventiende en negentiende plaats verkozen te raken.¹³ Toch vermeldenswaard is dat Louise Cruyl en Alice Moerman er desondanks in slaagden om een betere persoonlijke score neer te zetten dan populaire wijkvoorzitters als Henri De Gezelle en Paul Van Heuverswyn. De liberalen concludeerden dat hun verlies onder meer te wijten was aan het feit dat zij, in tegenstelling tot de andere partijen, de invoering van het actief en passief vrouwenstemrecht totaal verkeerd ingeschat hadden. Ze besloten dan ook om bij de volgende verkiezingen meer aandacht te schenken aan het vrouwelijke kiezerskorps en aan de vrouwelijke

Uitstap van Alice Buysse naar Luik met haar echtgenoot Edmond De Keyser, 1939.

achter de schermen, wel degelijk sterk betrokken voelde bij de strijd voor gelijke rechten.¹²

Voor de gemeentepolitiek in het haar meer vertrouwde Gent lag de zaak anders. De verkiezingen van 1921 hadden de politieke verhoudingen drastisch gewijzigd. Bij de laatste verkiezingen voor de oorlog in 1911 – nog onder het regime van het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen – hadden de liberalen negentien zetels binnengehaald tegen dertien voor hun socialistische kartelpartner en zeven voor de katholieken. De eerste gemeenteraadsverkiezingen met algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen én vrouwen van 24 april 1921 brachten het liberale zetelaantal met één klap op zes – een verlies van dertien zetels. De

kandidaten op hun lijst. Onmiddellijk na de verkiezingen ging de partij op zoek naar een vrouw die het gezicht zou kunnen (en willen) worden van de volgende campagne. De naam van Alice Buysse, populair door haar inzet tijdens de oorlog, viel onmiddellijk, maar ze reageerde eerder lauwtjes. Voornaamste reden hiervoor was wonderwel haar tante Virginie, die de emancipatie van de vrouw wel genegen was, maar toch voor haar niet direct een actieve rol weggelegd zag in de politieke mannenwereld. Oud-burgemeester Emile Braun bleef via haar broer Arthur echter druk uitoefenen en slaagde er na het overlijden van Virginie Loveling in 1923 in haar kandidatuur bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1926 te verzekeren. >>

Niet iedereen was daar even gelukkig mee. In eigen rangen was er bijvoorbeeld schepen Victor Carpentier, de tweede man in de Gentse Liberale Partij, die (terecht) vreesde voor zijn positie van gemeentelijke runner-up in de partij. Vanuit de oppositie kreeg ze een flinke veeg uit de pan van een van de strijdvaardigste katholieke gekozenen van 1921, Bertha Boonants, die haar verweet onvoldoende radicaalfeministisch te zijn. Eenmaal een beslissing genomen, hield Buysse echter koppig vast aan haar keuze en ze ging campagne voeren.

Gemeenteraadslid en boegbeeld van de Gentse liberale vrouwen

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1926 kreeg ze de zesde plaats op de kandidatenlijst. De verkiezingsuitslag sprak voor zich: ze haalde 501 voorkeurstemmen en werd op de liberale lijst in populariteit enkel voorafgegaan door burgemeester Alfred Vander Stegen die er 567 kreeg. Een teleurgestelde Carpentier, die derde stond op de lijst en wiens voorgevoel duidelijk correct was geweest, moest tevreden zijn met 311 voorkeurstemmen of een zevende plaats in de electorale pikorde. De liberalen wonnen een zetel ten nadele van de katholieken, de socialisten verloren er een aan de communisten. Op 3 januari 1927 legde Alice voor de eerste keer de eed af als gemeenteraadslid. Haar werk in de commissies sloot mooi aan bij haar belangstellingsfeer en bij haar ervaring als bedrijfsleider.¹⁴ Binnen de gemeenteraad bleven haar tussenkomsten beperkt, niet echt ongebruikelijk voor een gewoon lid van de meerderheid. Enkel indien de thema's die haar nauwst aan het hart lagen ter sprake kwamen, i.c. liefdadigheid, sociaal beleid of dierenbescherming, toonde zij zich een actieve deelnemster aan het debat. Bij de verkiezingen van 9 oktober 1932 promoveerde Alice via de partijpolls naar de vierde plaats op de kieslijst en met 990 voorkeurstemmen eindigde ze opnieuw net achter de nummer één van de liberale lijst (nog steeds Alfred Vander Stegen) die 1.057 naamstemmen binnenreef. Een maand later, op 21 november 1932, keurde ze het gemeenteraadsbesluit dat een straatnaam verleende aan haar recent overleden broer Cyriel mee goed.

Bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen in 1938 wenste ze de fakkel door te geven aan een opvolgster maar op aandringen van de Gentse Liberale Vrouwenfederatie en de vele wijkkringen nam ze toch deel. Tot grote verontwaardiging van de vrouwenfederatie kreeg ze slechts de vijfde plaats op de kieslijst, maar opnieuw slaagde de zeventigjarige kandidate er in om het tweede hoogste aantal voorkeurstemmen (1.013) op de liberale lijst te behalen, ditmaal na lijsttrekker en vakbondsman Alfons Colle met 1.564 stemmen. Ze ging vanaf 1939 bijkomend zetelen in de commissies Jeugdwerkloosheid en Koninklijke Franse Schouwburg (de opera) en ze werd lid van de toezichtcommissie van de stedelijke meisjesschool, de stedelijke normaalschool voor onderwijzeres-

sen, de beroepsschool voor meisjes en de stedelijke kledingschool.

Haar sociaal engagement zette ze gedurende het interbellum verder en via haar gemeentelijk mandaat kon ze de economische crisis van de jaren 1930 voor de vele filantropische initiatieven die ze steunde toch iets draaglijker maken. Zelf was ze actief in organisaties zoals *Les Tuberculeux*, het Rode Kruis, het *Oeuvre de la vieillesse abandonnée*, het *Oeuvre des enfants moralement abandonnés*, de *Asiles d'Aliénés* en de Brailleliga. De gedetineerden en voormalige gedetineerden kregen haar hulp via de Commissie tot beheer van de gevangenis van

éminence grise van de Federatie van Liberale Vrouwen van Groot-Gent. Met de twee partijvoorzitters uit deze periode, Jean Van Impe en Henri Story, had ze een goede relatie en de gematigde eisen van de vrouwenbeweging, die steeds op haar steun konden rekenen, verdedigde ze zonder aarzelen binnen het partijbestuur. In 1936 bekam ze een akkoord betreffende een billijke verdeling van de verkiesbare plaatsen tussen mannen en vrouwen dat zou ingaan van zodra het vrouwenstemrecht zou uitgebreid worden naar de provincieraad en het parlement. In dezelfde context verwezenlijkte ze de toegang van de vrouwen tot de polls voor de nationale verkiezingen. Op een meeting in mei 1937 stelde ze onomwonden dat met de toekenning van het algemeen vrouwenstemrecht een jarenlang door de mannen gecultiveerd onrecht zou worden rechtgezet.¹⁵

Over haar visie op de katholieke partij is weinig geweten. Over de Gentse socialisten en de linkerzijde in het algemeen nam ze wel een duidelijk standpunt in. Om een nog onbekende reden weigerde Alice elke vorm van samenwerking. De traditionele gemeentelijke tripartites uit het interbellum konden op geen enkel punt haar goedkeuring wegdragen en ook op alle-daags politiek vlak was haar weerstand groot. In 1935 bijvoorbeeld richtte ze namens de federatie een protestbrief aan de schepen van onderwijs – de haar wel bekende Victor Carpentier – en aan burgemeester Vander Stegen omdat op de tombolaboekjes van de officiële scholen reclame stond voor de krant *Vooruit*. Ditzelfde fenomeen was merkbaar in haar visie op de internationale politiek, waarbij ze meermaals waarschuwde voor de gevaren van het communisme in Rusland, Spanje en eigen land. Pas einde jaren 1930 zou ze ook oog krijgen voor de gevaren van het fascisme en van extreemrechts, wiens denkbeelden ze onvoorwaardelijk verwierp.

Bron: Liberaal Archief, Gent.

Alice Buysse op haar buitengoed in Drongen, s.d.

Gent, de Commissie voor het gevangeniswezen en het *Comité de patronage des condamnés et libérés à la prison de Gand* in wiens bestuursorganen ze eveneens actief was. Ze zetelde tenslotte ook in het bestuur van de Commissie voor Openbare Onderstand, de voorloper van het huidige Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Werk (OCMW).

Door de opeenvolgende verkiezingssuccessen ging ze in de jaren 1930 het nodige politieke gewicht in de schaal leggen binnen de Gentse liberale kringen. Het partijbestuur respecteerde haar input en de vele stedelijke vrouwenverenigingen rekenden op haar voor de verdediging van hun politieke eisen. Ze was sinds 1925 voorzitter van de Vereniging van Liberale Vrouwenafdelingen van Oost-Vlaanderen, werd erevoorzitter van de Gentse Liberale Kring van de 5e Wijk en was bestuurslid en

All creatures, great and small

In Alice Buysse's levensfilosofie was mensenleed en dierenleed onlosmakelijk met elkaar verbonden, een overtuiging die we ook terugzien bij zowel haar grootmoeder Marie Comparé als bij haar broers Arthur en Cyriel. Ook een van de gevoeligste herinneringen aan haar vader situeert zich in deze context. De Buysse's profileerden zich als gepassioneerde voorstanders van een juridisch kader voor de dierenbescherming en schaalden zich achter elk initiatief dat het respect voor het dier wou bevorderen, vooral bij de jongere generaties. Om dit te verwezenlijken was Alice in 1897 nauw betrokken bij de oprichting van de Gentse Maatschappij voor Dierenbescherming waarvan ze tot haar overlijden voorzitter was. Ze ontwierp educatieve pakketten voor scholen en jeugdorganisaties. Ze zorgde voor samenwerking met justitie zodat inbreuken op de bestaande wetgeving rond de dierenbescherming onmiddellijk konden worden aangepakt en suggereerde zelf verschillende maatregelen, gaande van politiereglementen tot nationale wetgeving, die het welzijn van de dieren ten goede zouden komen.

Samen met Cyriel, die een van de mecenasen van de vereniging was, zette ze in de jaren 1920 tal van campagnes op. Veel van hun actiepunten klinken – helaas – ook vandaag nog actueel. Zo was er naast de strijd tegen de ellende van de trekdieren ook verontwaardiging over de manier waarop vee werd vervoerd, dieren werden afgericht om kunstjes uit te voeren, vogels werden gevangen voor allerhande doeleinden, vivisectie op dieren die, onder het mom van wetenschappelijk of industrieel onderzoek, werd getolereerd en over het feit dat in slachthuizen de meest elementaire regels met de voeten werden getreden.

De publicaties van de Maatschappij voor Dierenbescherming onthulden nog een ander talent van Alice Buysse. Cyriel had reeds enkele originele verhalen voor het blad geschreven en Alice volgde hem hierin. Ze schreef naast de editoriaal en redactionele commentaren die van een voorzitter verwacht werden tal van moraliserende en opvoedkundige verhalen die haar grote bekommernis voor de dieren duidelijk in de verf zette. *En passant* toonde ze ook dat zij een deel van de literaire genen van de familie geërfd had.¹⁶

Als gemeenteraadslid zette ze deze strijd consequent verder, waarbij ze verwees naar de directe band tussen menselijke waardigheid en liefde voor de dieren, en naar de sociale rol van huisdieren. Zo pleitte ze in 1935 tegen de invoering van een lineaire hondenbelasting, die het voor de armen financieel onmogelijk zou maken er een hond op na te houden. Het stadsbestuur, dat haar in de zaak van de hondentaks niet had gevolgd, gaf Alice wel de nodige steun voor de oprichting van een dierenasiel. Deze stelde een lokaal ter beschikking, eerst op de Botermarkt, vervolgens in de plantentuin aan de Hofbouwlaan en sinds 1956 op het hui-

dige adres in de Paul Bergmansdreef in het Citadelpark¹⁷.

Op rust ... en toch weer niet

Bij de tweede Duitse inval in 1940 was ze tweeënzeventig jaar oud. De leeftijd woog en samen met haar echtgenoot ontvluchtte ze het geweld. Ze kwamen in het Zuid-Franse Nice terecht waar ze enige tijd vertoefden, maar daarna keerden ze terug naar hun landgoed in Drongen. Net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog voelde ze de drang om zorg, steun en advies te verlenen waar ze kon, maar in praktijk bleef haar inzet beperkt tot liefdadigheidswerk op lokaal niveau. Eenmaal de verschrikkingen van de oorlog voorbij was ze vastbesloten om haar rustige leven op het platteland gewoon verder te zetten tot het einde van haar dagen. De Gentse gemeentepolitiek, waarvan ze dacht definitief afscheid genomen te hebben, eiste haar echter voor korte tijd terug op. De campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van 24 november 1946 verliep in totale verwarring omdat noch de liberale associatie noch de vrouwenfederatie de oorlog zonder kleerscheuren had overleefd. Partijvoorzitter Henri Story, die in de laatste jaren voor de oorlog een belangrijke pleitbezorger van de politieke vrouwenrechten was geweest, kwam in 1944 om in het concentratiekamp van Grosz Rosen, wat de partij gezien het charisma van Story verweesd had achtergelaten. De vrouwenfederatie op haar beurt was compleet gedesorganiseerd geraakt en zou pas in 1948 een nieuwe adem vinden. Berustend in de noodsituatie stelde Alice zich als afscheid nemende *leading lady* van de liberale vrouwen beschikbaar en gooide zich voor een allerlaatste keer in de verkiezingsstrijd. Zelf kandideren was uiteraard uitgesloten, maar als ervaren campagne-

De drie Buysse en aanverwanten met de tweewieler op bezoek bij familie in Ename. Uiterst links Alice Buysse en haar man Edmond De Keyser, derde van rechts (zonder fiets) Arthur Buysse en helemaal rechts Cyriel Buysse, s.d.

leidster zette ze alles in het werk om haar kandidaten verkozen te krijgen. Dit mocht echter niet baten want zowel liberalen als socialisten moesten zwaar inleveren. De pas opgerichte Christelijke Volkspartij (CVP) van de Gentenaar August De Schryver veegde alle oppositie van tafel. De christendemocraten verwierven een absolute meerderheid in de raad – de eerste sinds de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1894 – en met Emile Claeys trad de eerste niet-liberale burgemeester van Gent sinds 1857 aan.

Alice nam afscheid van haar publieke leven, maar niet in stilte. Lovende woorden van de waarnemende socialistische burgemeester Edward Anseele jr. sloten haar laatste zitting in de gemeenteraad af en ook de liberale partij wilde haar niet zonder meer met pensioen laten gaan. Op 17 november 1946, een week voor de verkiezingen, bracht partijkopstuk Henri Liebaert haar op een grote manifestatie hulde en zette vooral haar sociale inzet in de bloemen. Ze aanvaardde het erevoorzitterschap van haar geliefde *Amicale des dames gantoises*, de liberale liefdadigheidskring waarin haar publieke leven op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was gestart. Ze werd verermerkt met tal van onderscheidingen waaronder ridder in de Leopoldsorde, ridder in de Kroonorde, officier in de Orde van Leopold II, de Medaille Koningin Elisabeth, het Burgerlijk Kruis 2e klasse en de >>

Médaille de Reconnaissance van het Franse Rode Kruis.

Ze trok zich alleen – haar echtgenoot was overleden in juni 1946 – terug op haar Dron-gense landgoed, waar ze haar vele laatste jaren in goede gezondheid doorbracht tussen haar talrijke familieleden en uiteraard haar dieren. Zeventien jaar later, op 25 januari 1963, overleed ze in haar woning in de Gentse Keizer Karelstraat. Ze werd na een burgerlijke dienst bijgezet in de familiegrafkelder op het Campo Santo te Sint-Amandsberg bij Gent, waarin naast haar echtgenoot Edmond ook haar moeder Pauline een laatste rustplaats vond.

Na haar afscheid van het publieke leven verdween Alice Buysse vrij snel uit het collectief geheugen. In 1996 werd ze voor een eerste keer terug voor het voetlicht gebracht. Naar aanleiding van de viering van 150 jaar Liberale Partij in België werd besloten om een studie te publiceren over de vrouwelijke aanwezigheid in die lange geschiedenis en dit aan de hand van vijf representatieve dames die hun stempel drukten op het liberaal feminisme, i.c. Jane Brigode, Marthe Boël, Alice Buysse, Georgette Ciselet en Lucienne Herman-Michielsens. Tezelfdertijd werd aan de Gentse universiteit onderzoek verricht over haar rol als dierenbeschermster en haar naam bleef sindsdien van tijd tot tijd terug opduiken. In dit Cyriel Buyssejaar nam de heemkundige kring Het Land van Nevele het initiatief om een uitgebreide biografie over ‘de zus van’ te publiceren.¹⁸ De restauratie van haar grafombe op de Campo Santo in Sint-Amandsberg bracht haar voorlopig een laatste keer in het nieuws, een verdiende uiting van respect voor deze kranige maar zachte feministe uit Nevele die nooit de *spotlights* zocht en heel consequent de voorkeur gaf aan daden boven woorden.¹⁹ ///

Portret van Alice Buysse, s.d.

Noten:

- ¹ *Manifest der Liberale Partij, Gemeenteraadsverkiezingen 1938*. Gent, 1938, pp. 31-32.
- ² Over het Willemsfonds (opgericht in 1851, liberaal van signatuur en het oudste Belgische cultuurfonds): Harry Van Velthoven en Jeffrey Tyssens, *Vlaamsch van taal, van kunst en zin. 150 jaar Willemsfonds (1851-2001)*. Gent, 2001.
- ³ Over de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit, zie Karel De Clerck e.a., *Kroniek van de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit*. Brugge, Orion, 1980.
- ⁴ Over de literaire activiteiten van deze twee vrouwen, zie: Ludo Stynen, *Rosalie en Virginie. Leven en werk van de gezusters Loveling*. Tielt, 1997.
- ⁵ Over deze schrijver van onder meer *Het recht van de sterkste* (1893), *Het Gezin van Paemel* (1903) en *Tantes* (1924) verscheen in 2007 een uitstekende biografie van de hand van Joris Van Parys, *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse en zijn tijd*, Antwerpen, 2007. Samen met zijn tante Virginie Loveling schreef hij in 1911 de satirische roman *Levensleer*.
- ⁶ Voor een uitgebreide familiechroniek, zie Louis Fredericq, *Notes sur la famille Fredericq-Beaucarne*, s.l., s.d.
- ⁷ Hoewel het bestaan van vrouwelijke ondernemers in die periode frequenter voorkwam dan algemeen verondersteld, kwam het bestuur over een bedrijf met de omvang van de nv Buysse-Loveling zelden in vrouwenhanden terecht. Zie hiervoor onder meer Leen Van Molle en Peter Heyman (red.), *Vrouwenzaken zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Gent-Leuven, 2001.
- ⁸ Joris Van Parys, *Het leven, niets dan het leven...*, pp. 637-638.
- ⁹ Voor een uitgebreide geschiedenis van dit bedrijf, zie A. Janssens, 'De cichoreifabriek Buysse-Loveling te Nevele', in: *Het Land van Nevele*, jg.18, nr.2, pp. 69-103.
- ¹⁰ Virginie Loveling, *In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek*

[1914-1918]. Geëditeerd door Ludo Stynen en Sylvia Van Peteghem. Gent, KANTL, 1999, 24 mei 1915.

- ¹¹ Virginie Loveling, *In oorlogsnood...*, 24 mei 1915.
- ¹² Voor de rol in de Belgische vrouwenbeweging van Marthe Boël, Jane Brigode en Georgette Ciselet, zie: Bart D'hondt, *Gelijke rechten, gelijke plichten. Een portret van vijf liberale vrouwen*. Gent, 1996.
- ¹³ Het toenmalige Belgische kiessysteem waarin de lijst- of kopstems van doorslaggevend belang was, maakte het doorbreken van de lijstvolgorde zo goed als onmogelijk. Dit betekende dat enkel diegenen die een verkiesbare plaats hadden gekregen, i.c. bovenaan de lijst, een reële kans hadden om verkozen te worden. Enkel een extreme persoonlijke populariteit doorbrak heel uitzonderlijk dit systeem.
- ¹⁴ Ze zetelde onder meer in de commissies Openbare Liefdadigheid en Gezondheidszorg, was lid van de commissies Markten, Stedelijk Economaat, Stedelijke Landbouwdienst, Bevordering van het vreemdelingenverkeer, Begroting en rekening, Personeel en Openbare reinigings- en ruimdiensten en was stedelijk afgevaardigde in het Schoolcomitee van de 11de wijk.
- ¹⁵ Voor haar rol in de politiek, zie onder meer Liberaal Archief Gent, Verslagboeken van de Liberale Vrouwenfederatie van Groot-Gent, 1935-1978 en id., Verslagboeken van de Liberale Partij, 1927-1974.
- ¹⁶ Alice Buysse publiceerde tussen 1929 en 1933 zes verhalen in de *Almanak des Sociétés Protectrices des Animaux*, tussen 1934 en 1954 zestien verhalen in *Beschaven* en tussen 1927 en 1940 zeven verhalen in *Het Tijdschrift der Koninklijke Maatschappij der Dierenbescherming*.
- ¹⁷ Over de geschiedenis van deze maatschappij en haar huidige werking, zie <http://www.dierenasielgent.be> [27.11.2009]
- ¹⁸ Zie hiervoor <http://www.landvannevele.com> [27.11.2009].
- ¹⁹ Voor verdere literatuur zie: Alice en Cyriel Buysse, 'Bijdragen in

het tijdschrift van de KMBD', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, nr.11, 1995, pp. 39-112; Sybille de Borchrave, 'Dierenliefde en -leed bij Alice en Cyriel Buysse', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, nr.11, 1995, pp. 7-37; Stefaan De Grootte en Bart D'hondt, 'Alice Buysse (Nevele 1868-Drongen 1963). Een leven vol engagement', in: *Het Land van Nevele*, jg.40 nr.1, maart 2009 (themanummer); André Despretz, 'Omtrent dagboekfragmenten uit 1914-1918 van Virginie Loveling', in: *Dronghine, Jaarboek heemkundige kring Dronghine*. Drongen-Gent, 1992, pp. 51-100; Id., 'Keyser-Buysse, Alice de', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek dl.16*. Brussel, Koninklijke Academiën van België, 2002, kol. 507-515; Jan Luysaert (e.a.), *Literaire benevelingen, Anderhalve eeuw literatuur in Nevele*. Nevele, 1981.

Het fotoarchief van de familie Buysse-Verschoore, waaruit de afbeeldingen bij dit artikel afkomstig zijn, bevindt zich in het Liberaal Archief.

Bart D'hondt (*1963) studeerde Politieke Wetenschappen aan de Gentse Rijksuniversiteit en is sinds 1994 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vzw Liberaal Archief (<http://www.liberaalarchief.be>).

De Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund en de Vrouwenbond van de PvdA binnen de sociaaldemocratie, 1945-1970

Politiek is niet voor vrouwen!

In de Zweedse en Nederlandse sociaaldemocratie speelden vrouwen in de eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks een rol van betekenis. De Vrouwenbond van de Partij van de Arbeid (PvdA) weet dit aan de onwil van vrouwen om politiek actief te worden. Hun Zweedse collega's waren het hier niet mee eens. Zij legden de schuld bij de mannelijke partijgenoten, die de vrouwelijke leden van de *Sveriges Arbetareparti* (de Zweedse arbeiderspartij, SAP) vooral als koffiezettende hulptroepen leken te beschouwen.

/ Ida Gaastra /

In 1964 bestond *Morgonbris*, het tijdschrift van de *Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund* (de Zweedse sociaaldemocratische vrouwenbond, SSKF) zestig jaar. Dit werd gevierd met een jubileumnummer waarin de balans van zestig jaar sociaaldemocratische vrouwen werd opgemaakt. De toon van het nummer was strijdlustig: "Op papier hebben we weliswaar veel van de doelen gehaald, die de pioniersvrouwen zich gesteld hadden", schreef voorzitter Inga Thorsson in het voorwoord, "maar in de praktijk zijn we er nog lang niet". Dit gold met name voor de politiek, waarin de meeste mannen hun vrouwelijke partijgenoten nog altijd niet voor vol aanzagen en de vraagstukken waar vrouwelijke politici zich mee bezighielden smalend afdeden als 'vrouwenkwesties'.¹

Drie jaar eerder had het tweejaarlijkse congres van de Vrouwenbond van de Partij van de Arbeid (PvdA) in het teken gestaan van de politieke emancipatie van de vrouw. Naar aanleiding van dit congres constateerde bestuurslid Christine De Ruyter-De Zeeuw later in *Wij Vrouwen*, het tijdschrift van de Bond, dat de politieke emancipatie van de vrouw binnen de PvdA nog niet voltooid was. In tegenstelling tot Thorsson weet zij dit niet aan de onwil van haar mannelijke partijgenoten, maar aan de neiging van de sociaaldemocratische vrouwen om zich in de Vrouwenbond op te sluiten.² De Ruyter-De Zeeuw vertolkte daarmee een opvatting die binnen de Bond breed gedragen werd.³

Beide vrouwenorganisaties hadden dus een andere verklaring voor de nog altijd onvoltooidde politieke integratie van vrouwen binnen hun partij: volgens de Zweedse sociaaldemocrates was dit te wijten aan hun mannelijke partijgenoten, terwijl de Nederlandse sociaaldemocrates van mening waren dat zij hier grotendeels zelf verantwoordelijk voor waren. Dit verschil is opvallend, aangezien de SSKF en de Vrouwenbond van de PvdA uit dezelfde politieke familie afkomstig waren. Wat zegt dit over de wijze waarop er in de Zweedse en Nederlandse

samenleving in de jaren 1950 en 1960 werd gedacht over de rolverdeling tussen de seksen? In hoeverre werd het optreden van de Zweedse en Nederlandse sociaaldemocrates binnen hun partijen bepaald door dit gedachtegoed? Welke organisatie was daarbij het meest succesvol: de Zweedse vrouwen die hun mannelijke partijgenoten probeerden te veranderen of de Nederlandse vrouwen die zich op hun vrouwelijke achterban concentreerden? Deze vragen hoop ik in dit artikel te beantwoorden.

Huismoeder versus handelingsbekwaam individu

Nederland was tot ver in de jaren 1960 een burgerlijk-verzuilde samenleving, waarin het harmonische gezin een centrale plaats innam. Het beeld van een buitenshuis werkende vrouw paste niet in dit plaatje. Vrouwen werden geacht zich helemaal te wijden aan de "zeer belangrijk gewaardeerde rol van huismoeder, waartoe de vrouw van nature was bestemd."⁴ Het harmonische gezinsideaal was wijdverspreid en leefde het sterkst bij de confessionele zuilen, maar werd ook aangehangen door de liberale burgerij en de sociaaldemocraten.

In Zweden had dit ideaal nooit echt door kunnen dringen. Waar Nederland aan het eind van de negentiende eeuw al zo welvarend was geweest dat een groot gedeelte van de vrouwen het zich kon veroorloven om thuis te blijven, was Zweden relatief arm. Hierdoor waren de meeste gehuwde vrouwen in dit land gedwongen betaalde arbeid te verrichten.⁵ Het grote percentage werkende vrouwen had tot gevolg dat niet de huisvrouw maar de werkende vrouw de norm werd, wat op lange termijn gunstig was voor de emancipatie van de Zweedse vrouw. Werk verschafte de vrouwen een zekere mate van legitimiteit en zorgde ervoor dat de staat hen als volwaardig individu ging erkennen.⁶ Zo verkreeg de Zweedse vrouw in het interbellum niet alleen kiesrecht maar werd ze daarnaast ook handelingsbekwaam verklaard en werd het verboden gehuwde vrouwen te ontslaan. In Nederland vonden de twee laatstgenoemde juridische wijzin-

gen pas halverwege de jaren 1950 plaats.

Uit het optreden van de sociaaldemocratische vrouwenorganisaties uit beide landen, bleek duidelijk dat de Zweedse vrouwen een andere positie in de samenleving innamen dan de Nederlandse. De SSKF was activistisch. Zij legde zich er niet bij neer dat vrouwen, ondanks de juridische gelijkheid van beide seksen, nog altijd op tal van terreinen werden achtergesteld ten opzichte van hun mannelijke landgenoten. In hun strijd voor de politieke en maatschappelijke gelijkheid van vrouwen schuwden de Zweedse sociaaldemocrates de confrontatie met hun mannelijke partijgenoten niet. Dit bleek bijvoorbeeld uit de strijd die zij in de jaren 1950 voerden om de vrouwenrepresentatie binnen de SAP te verhogen. In artikelen in sociaaldemocratische tijdschriften en gesprekken met de partijleiding en de Kamerfractie klaagde de SSKF dat de SAP te weinig investeerde in de opleiding van talentvolle vrouwelijke leden. Een andere veel gehoorde klacht was de onwil van veel lokale en regionale afdelingen om vrouwen op een verkiesbare plaats te zetten, waardoor de vrouwenrepresentatie binnen de partij laag bleef.

Ook binnen de Nederlandse sociaaldemocratie waren er lange tijd maar weinig vrouwen die er in slaagden een belangrijke functie te verwerven. In de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog dichtten de Nederlandse sociaaldemocrates dit net als hun Zweedse collega's toe aan de onwil van hun mannelijke partijgenoten. Zij waren toen behoorlijk activistisch. Zo verzetten >>

Bron: www.geheugenwonderland.nl

Voor de Tweede Wereldoorlog waren de Nederlandse sociaaldemocrates net zo activistisch als hun Zweedse partijgenotes, s.d.

zij zich tegen de irreëel hoge eisen waaraan vrouwelijke kandidaten moesten voldoen en voerden ze intensief campagne om het aantal vrouwelijke Kamerleden te vergroten. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit. In lijn met het almaar sterker wordende ideaal van het harmonisch gezin zag de Vrouwenbond van de PvdA het percentage vrouwelijke volksvertegenwoordigers flink afnemen. Binnen de Vrouwenbond weet men dit aan de drukke werkzaamheden van de vrouw in haar gezin, waardoor ze geen tijd had om politiek actief te wor-

Ulla Lindström in om tegen de zin van de eveneens sociaaldemocratische premier Tage Erlander een verhoging van de kinderbijslag af te dwingen.

Minder succes had de SSKF wanneer ze gebruik maakte van de zelfstandigheidsstrategie.⁸ Wanneer de Bond deze strategie inzette, gedroeg ze zich als een organisatie die het recht had om zelfstandig een standpunt in te nemen of zelfstandig aan een discussie deel te nemen. De zelfstandigheidsstrategie was bedoeld om het gendercontract (de onzichtbare overeenkomst tussen de seksen over de gewenste rolpatronen en machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen),⁹ dat binnen de SAP heerste te doorbreken.

Dat de partij van deze strategie niet gediend was, bleek toen de SSKF zich in 1955 uitsprak tegen de eventuele aanschaf van een Zweeds kernwapen. Binnen de partij heerste diepe verdeeldheid over dit onderwerp. De SAP-top verweet de SSKF dan ook haar standpunt niet goed doordacht te hebben. Daarnaast liet ze haar vrouwelijke leden weten van hen te verwachten dat ze zoals altijd hun mannelijke partijgenoten zouden gehoorzamen.

Hoewel in 1959 werd besloten af te zien van de aanschaf van een Zweeds kernwapen, kwam de SSKF toch als verliezer uit de strijd. Binnen de SAP waren namelijk twijfels ontstaan over de loyaliteit van de SSKF, die ertoe leidden dat deze organisatie in de eerste helft van de jaren 1960 stelselmatig van onderzoeksgroepen en commissies werd uitgesloten. Hiermee maakte de partijleiding duidelijk dat het de pogingen van hun vrouwelijke partijgenoten om de bestaande seksevenhoudingen ter discussie te stellen en te veranderen niet accepteerde.

In tegenstelling tot de SAP-leiding kwam de PvdA-top in de periode 1945-1970 nauwelijks in botsing met haar vrouwenorganisatie. De belangrijkste oorzaak hiervan was de behoedzame wijze waarop de Vrouwenbond opereerde. De Bond deed in deze periode nauwelijks pogingen het bestaande gendercontract te veranderen. Deze pogingen zouden waarschijnlijk ook niet succesvol zijn geweest. De reactie van het PvdA-bestuur op de brief van de vrouwenvereniging Vrouwenbelangen in 1956 maakt dit duidelijk. In deze brief, die vergezeld ging van een lijst waarop per partij het percentage vrouwelijke volksvertegenwoordigers stond weergegeven, verzocht Vrouwenbelangen de diverse politieke partijen meer bekwame vrouwen op hun kandidatenlijst te plaatsen. Het partijbestuur reageerde hierop door te zeggen dat de PvdA ten opzichte van de andere partijen geen slecht figuur sloeg en overwoog het bijgevoegde cijfermateriaal in het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk* te publiceren.¹⁰

Net als de SSKF maakte de Vrouwenbond daarom vooral gebruik van de partijstrategie om bepaalde zaken voor elkaar te krijgen. Het vraagstuk van de betaalde vrouwenarbeid was hiervan een voorbeeld. Tot halverwege de jaren 1960 bestonden er zowel bij de partijtop als bij de laagopgeleide achterban van de Bond grote twijfels over de wenselijkheid hiervan. Een

aantal hoogopgeleide leden van de Vrouwenbond, waartoe onder meer Hilda Verwey-Jonker behoorde, deelde deze twijfels niet. Zij gaven halverwege de jaren 1950 een eerste aanzet tot een discussie waarin ze pleitten voor de vergroting van het aantal vrouwen dat betaalde arbeid verrichtte.

Aanvankelijk werd deze discussie vooral binnen de Bond gevoerd. Pas aan het begin van de jaren 1960, toen het tekort op de arbeidsmarkt steeds verder toenam, begon de Bond onder leiding van Hannie Singer-Dekker, die behalve voorzitter van deze organisatie ook Kamerlid voor de Partij van de Arbeid was, druk uit te oefenen op het partijbestuur om het lot van buitenshuis werkende vrouwen te verbeteren. Niet iedereen was daar even blij mee. Zo hield partijvoorzitter Suurhoff op het Bondscongres van 1963 een rede waarin hij erop wees dat de belangrijkste taak van de Vrouwenbond was gelegen in de vorming en scholing van de miljoenen huisvrouwen. Het verdedigen van de belangen van buitenshuis werkende vrouwen was hieraan ondergeschikt.¹¹ Tot een botsing tussen de partij en haar vrouwenorganisatie kwam het niet, omdat de Bond de belangen van haar traditionele achterban niet uit het oog verloor.

Allebei radicaal

Zowel in de SAP als in de PvdA stond de partijleiding dus niet toe dat het heersende gendercontract ter discussie werd gesteld. Het gevolg hiervan was dat de seksevenhoudingen binnen beide partijen lange tijd ongewijzigd bleven. In de jaren 1960 kwam hier verandering in. Deze verandering werd echter niet geïnitieerd door de SSKF en de Vrouwenbond maar was het gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen in beide landen.

Vóór 1960 had de SAP zich weinig ontvankelijk getoond voor de problemen waar vrouwen mee te kampen hadden. Aan het begin van de jaren 1960 veranderde dit. Gealarmeerd door de steeds groter wordende tekorten op de arbeidsmarkt en de slechte verkiezingsresultaten onder jonge vrouwen besloot de partij van het vrouwenvraagstuk een partijvraagstuk te maken. De SSKF toonde zich hier aanvankelijk erg verheugd over. Al snel bleek echter dat haar invloed op het beleid van de partij ten aanzien van het vrouwenvraagstuk niet wezenlijk was toegenomen. Hiervoor waren twee redenen. Allereerst was de relatie tussen de SSKF en de SAP-top ernstig verstoord door het kernwapenconflict. Daar kwam nog bij dat de SSKF een steeds minder groot deel van de sociaaldemocratische vrouwen vertegenwoordigde. Steeds minder vrouwelijke SAP-leden werden namelijk lid van de SSKF, omdat zij het niet eens waren met de standpunten van de organisatie. Zo zagen deze jonge, veelal academisch geschoolde vrouwen het tweeverdienersmodel als de enige manier om werkelijke gelijkheid tussen mannen en vrouwen te bewerkstelligen.¹² Deze visie kwam niet overeen met die van de SSKF, die zich vooral sterk maakte in keuzevrijheid: gehuwde vrouwen moesten zelf kun-

Bron: <http://www.arbark.se/ur2004-02.htm>.

De SSKF was een van de belangrijkste tegenstanders van de aanschaf van een Zweeds atoomwapen, s.d.

den. Dit baarde de Bond zorgen maar ze deed er aanvankelijk weinig aan om het tij te keren: de belangrijkste taak van de vrouw was immers binnen haar gezin! De Bond zette wel haar vooroorlogse traditie in die mate voort dat ze steun gaf aan andere vrouwenorganisaties en vrouwelijke PvdA-kamerleden die opkwamen voor gelijke rechten voor mannen en vrouwen, zoals de eerder genoemde wetswijzigingen.

Activisme versus behoedzaamheid

Waar de Vrouwenbond in de jaren 1950 vooral in de luwte opereerde, liet de SSKF geen gelegenheid voorbij gaan om haar standpunt over bepaalde zaken uiteen te zetten. Soms waren deze pogingen succesvol. Dit was vooral het geval wanneer de SSKF gebruik maakte van wat de Zweedse historica Gunnel Karlsson de partijstrategie noemt: het samenspannen met vrouwelijke ministers en Kamerleden om invloed op het politieke beleid van de SAP uit te oefenen.⁷ Zo slaagde de SSKF er in 1956 samen met een aantal vrouwelijke SAP-kamerleden en de sociaaldemocratische minister

nen beslissen of ze al dan niet buitenshuis wilden werken.

De spanningen tussen de partijleiding en de SSKF en de als achterhaald beschouwde standpunten van de sociaaldemocratische vrouwenorganisatie zorgden ervoor dat voor de SSKF het begin van de jaren 1960 slechts een bijrol was weggelegd bij de sociaaldemocratische implementatie van het vrouwenvraagstuk. Dit bleek bijvoorbeeld toen geen enkele SSKF-vertegenwoordigster in het door de partij ingestelde gezinscomité opgenomen werd.

Bron: <http://www.slmk.org/main/artiklar/LMK87/ngo/thorsson.html>.

Dit maakte dat de PvdA, door de opkomst van Nieuw Links en de slechte verkiezingsuitslagen ontvankelijk geworden voor nieuwe geluiden, zich welwillend opstelde tegenover MVM. Aanvankelijk kon dit op weinig goedkeuring rekenen van de Vrouwenbond, inmiddels omgedoopt tot het Vrouwencontact. Deze organisatie was tamelijk verbolgen over het feit dat MVM was opgericht door twee PvdA-leden, terwijl het Vrouwencontact zich juist begon te concentreren op dezelfde doelstellingen. Daarnaast was het Vrouwencontact jaloers op

de SAP als in de PvdA speelden vrouwen tot en met de jaren 1960 nauwelijks een rol van betekenis.

In de jaren 1960 kwam hier verandering in. Deze werd echter niet geïnitieerd door de vrouwenorganisaties van beide partijen maar was het gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen in beide landen. Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat de SSKF en de Vrouwenbond hun monopolie ten aanzien van het vrouwenvraagstuk kwijtraakten. De SAP en de PvdA betrokken hun vrouwenbonden pas weer bij de implementatie van dit vraagstuk, toen ze hun vergrijsde imago van zich afschudden en zich onder druk van een nieuwe generatie sociaaldemocratische vrouwen ontpopten tot feministische organisaties, die het heersende gendercontract wilden doorbreken. ///

Inga Thorsson, voorzitter van de SSKF tussen 1952 en 1964.

In de jaren daarna slaagde de SSKF er in om wat van haar verloren terrein terug te winnen. Zo schreef de organisatie samen met de studentenbond van de SAP het geschrift *Op gelijke voorwaarden* en namen een aantal van haar vertegenwoordigers zitting in de door de partijleiding samengestelde gelijkheidscommissie. Haar monopolie op het vrouwenvraagstuk was de SSKF echter kwijtgeraakt.

De Vrouwenbond van de PvdA overkwam enige jaren later hetzelfde. Evenals haar Zweedse zusterorganisatie moest ze toekijken hoe het initiatief met betrekking tot dit vraagstuk door jongere partijgenotes werd overgenomen. Deze sociaaldemocrates, die net als hun Zweedse leeftijdgenotes ontevreden waren over de maatschappelijke en politieke achterstandspositie waarin de Nederlandse vrouw verkeerde, hadden zich aangesloten bij de in 1968 opgerichte feministische organisatie Man Vrouw Maatschappij (MVM). Deze organisatie had tot doel de traditionele rolpatronen te doorbreken, zodat "de achterstelling van vrouwen op alle terreinen des levens" zou verdwijnen. Ondanks haar radicale denkbeelden, opereerde MVM gematigd. Ze probeerde haar doelen te verwezenlijken door met andere organisaties samen te werken en de mannen bij haar plannen te betrekken. Hoewel MVM officieel aan geen enkele politieke organisatie verbonden was, bestempelt historica Anneke Ribberink haar gedachtegoed als gematigd links.¹³

de hoeveelheid aandacht die MVM van de media kreeg.¹⁴

Het Vrouwencontact nam echter geen genoegen met de tweede plaats. Geïnspireerd door het succes van MVM rekende het aan het eind van de jaren 1960 definitief af met haar tuttige en gedweë imago en veranderden zij in een modern-feministische organisatie, die de samenwerking met andere feministische organisaties als MVM en Dolle Mina niet uit de weg ging.

Tot slot

De opvattingen en het optreden van de Zweedse en Nederlandse sociaaldemocratische vrouwen na de Tweede Wereldoorlog verschilden lange tijd wezenlijk van elkaar. De SSKF was een pressiegroep, die zich inzette voor volledige gelijkheid van mannen en vrouwen, zowel in politiek als in maatschappelijk opzicht. De Vrouwenbond van de PvdA functioneerde daarentegen voornamelijk als een loyale scholingsorganisatie, die het iedereen zo goed mogelijk naar de zin probeerde te maken. Beide strategieën waren weinig succesvol: zowel in

Noten:

- ¹ Inga Thorsson, 'Tänkar inför jubileumåret' (Gedachtes bij aanvang van het jubileumjaar), in: *Morgonbris*, 1964, nr.1.
- ² Christine De Ruyter-De Zeeuw, 'Kanttekeningen bij het Bondscongres', in: *Wij Vrouwen*, juni 1961, pp. 2-5, pp. 3-4.
- ³ Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaaldemocratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*. Amsterdam, 1983, pp. 118-121.
- ⁴ J.C.H. Blom, 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', in: *BMGN*, 108, 1993, pp. 28-50 en pp. 29-32.
- ⁵ Lena Sommestad, 'Privat eller offentlig välfärd? Ett genusperspektiv på välfärdsstatens historiska formering' (Private of openbare welzijn? Een genderperspectief op de geschiedenis van de vorming van de verzorgingsstaat), in: *Historisk tidskrift* (Historisch tijdschrift), 4, 1994, pp. 601-629 en p. 625.
- ⁶ Christina Florin en Bengt Nilsson, 'Something in the Nature of a Bloodless Revolution...! How Gender Relations Became Gender Equality Policy in Sweden in the Nineteen-sixties and Seventies', in: Rolf Torstendahl (red.), *State Policy and Gender System in the Two German States and Sweden 1945-1989*. Uppsala, 1999, pp. 11-77 en pp. 20-21.
- ⁷ Gunnel Karlsson, *Från broderskap till systemskap. Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP* (Van broederschap tot zusterschap. Het gevecht van de sociaaldemocratische vrouwenbond voor invloed en macht in de SAP). Lund, 1996, p. 191.
- ⁸ Gunnel Karlsson, *Från broderskap till systemskap...*, p. 191.
- ⁹ Yvonne Hirdman, *Kvinnohistoria. Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar* (Vrouwengeschiedenis. Over de levensomstandigheden van vrouwen vanaf de klassieke oudheid tot heden). Stockholm, 1992, p.19.
- ¹⁰ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 2, 'Notulen vergadering Dagelijks Bestuur', 9 april 1955.
- ¹¹ Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt!...*, pp. 133-134.
- ¹² Jonas Hinnfors, *Familjepolitik. Samhällsförändringar och paritestrategier 1960-1990* (Gezinspolitiek. Maatschappelijke veranderingen en partijstrategieën 1960-1990). Stockholm, 1992, p. 109.
- ¹³ Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarnemers. Een geschiedenis van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973*. Hilversum 1998, p. 81.
- ¹⁴ Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt!...*, pp. 156-157.

Ida Gaastra (1984) studeerde geschiedenis in Groningen en Amsterdam en werkt momenteel als docente klassieke talen en geschiedenis op de Christelijke Scholengemeenschap Jan Arentz in Alkmaar. Dit artikel is een bewerking van haar masterscriptie 'Nu is het de beurt aan de vrouwen! De politieke integratie van vrouwen in de Zweedse en Nederlandse sociaal-democratie 1945-1970'. Contact: Rijswijkstraat 277, 1062 XN Amsterdam. E-mail: ida_gaastra@yahoo.com

Representaties van Mary Stuart II in lijkpreken

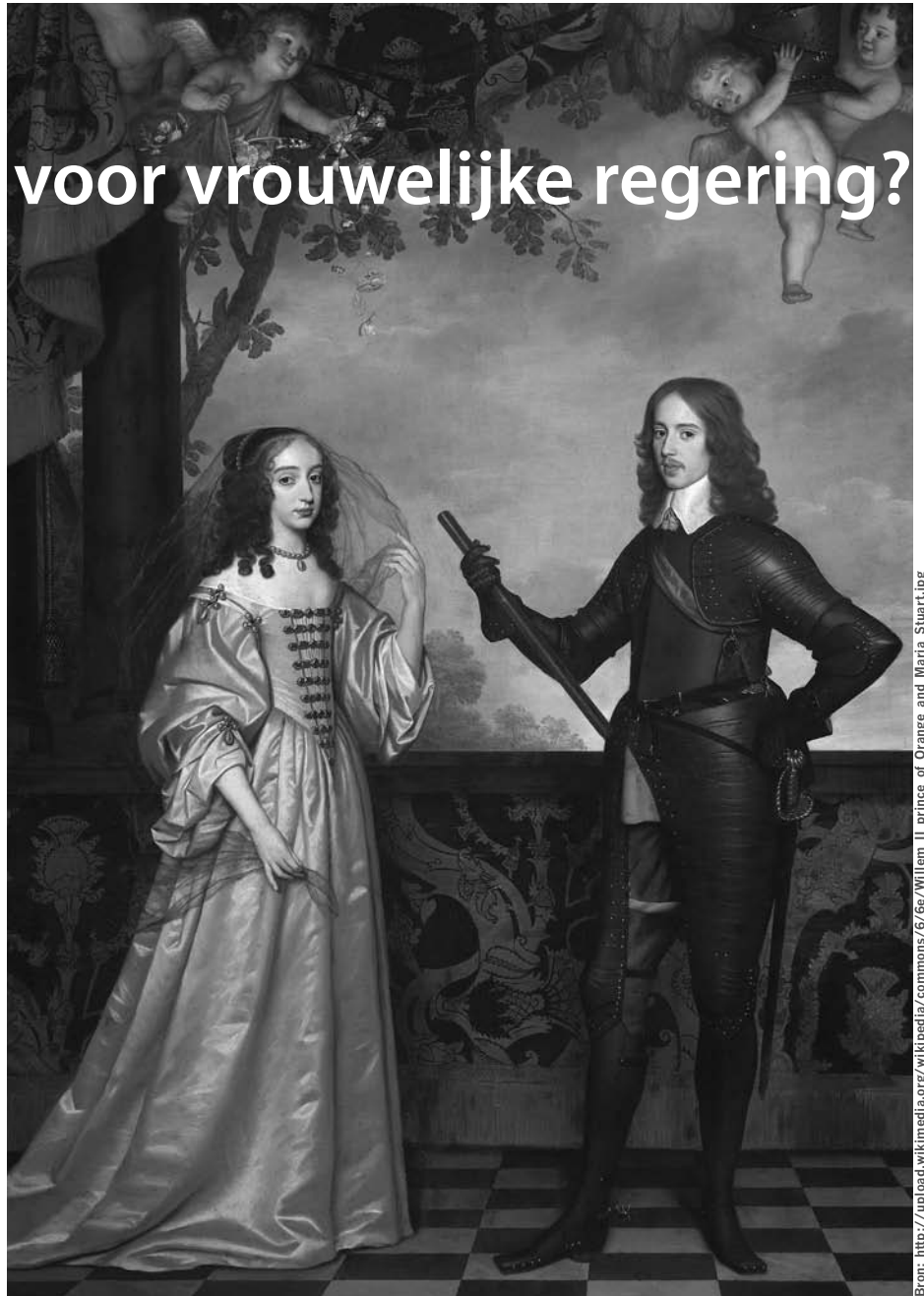
Een pleidooi voor vrouwelijke regering?

In de vroegmoderne tijd was het niet gebruikelijk dat vrouwen politieke ambten bekleedden. Ze zouden niet over de benodigde intellectuele en fysieke eigenschappen beschikken. De uitsluiting van vrouwen in de politiek werd met een beroep op de Bijbel en op klassieke schrijvers van argumenten voorzien. Toch waren er in de vroegmoderne tijd genoeg vrouwen die regeringsverantwoordelijkheid droegen. Mary Stuart II was één van hen. Zij regeerde bij afwezigheid van haar echtgenoot Willem III over de koninkrijken Engeland, Schotland en Ierland. In dit artikel wordt nader ingegaan op representaties van Mary's regering in gereformeerde lijkpreken. De vraag die daarbij centraal staat, is hoe predikanten Mary's regering legitimeerden en beoordeelden.

/ Matthijs Wieldraaijer /

Wie een korte blik werpt op de levensbeschrijvingen van Mary Stuart II (1662-1694), kan al snel onder de indruk raken van de vele dramatische gebeurtenissen die zich in haar korte leven afspeelden. Haar levensloop biedt zonder twijfel goede verhaalstof voor een spectaculaire opera of een aangrijpende historische roman. Mary was de dochter van Jacobus II die in 1685 zijn broer Karel II opvolgde als koning van Engeland. In 1677 huwde zij Willem III, de Nederlandse stadhouder. Haar leven nam een dramatische wending toen haar echtgenoot in 1688 Engeland binnenviel en ten strijde trok tegen Mary's vader, de Engelse koning. Een jaar later werd Mary samen met Willem gekroond tot koningin van Engeland. Hoewel de daadwerkelijke politieke verantwoordelijkheid bij haar echtgenoot lag, was Mary vanaf dat moment soeverein vorst over Engeland, Schotland en Ierland. Als Willem III in het buitenland vertoefde om oorlog te voeren, nam zij in een aantal gevallen het landsbestuur in handen.

In dit artikel wordt nader ingegaan op de beeldvorming van Mary's politieke optreden. Dat wordt gedaan aan de hand van de analyse van lijkpreken, een tot nu toe weinig gebruikte bron. De lijkpreken verschenen na het overlijden van Mary in 1694 in het hele land en waren bedoeld het leven en sterven van de vorstin

Portret van Willem III en Mary Stuart.

te memoreren. In de Republiek werden lijkpreken in de regel slechts gehouden wanneer een lid van het Huis van Oranje of een predikant gestorven was. Preken die gehouden werden naar aanleiding van het overlijden van een Oranjevorst werden overigens niet noodzakelijkerwijs uitgesproken tijdens de begrafenis van de persoon in kwestie. Zulke lijkpreken zijn feitelijk 'gedachtenispreken' met een sterk biografische inslag. Zij werden in grote aantallen gehouden kort nadat een geliefde Oranjevorst of -vorstin was heengegaan. Lijkpreken die naar aanleiding van het overlijden van Mary Stuart zijn verschenen, zijn daarom zeer geschikt om te onderzoeken hoe de koningin door predikanten werd gerepresenteerd. Anders dan Nina Geerdink, die vorig jaar in dit tijd-

schrift een artikel schreef over representaties van Mary Stuart in lijkgedichten en deze gedichten gebruikte om te onderzoeken hoe vrouwelijke dichters zich positioneerden in het politiek-literaire discours,¹ zal ik hier voornamelijk ingaan op rechtvaardigingen van Mary's regering. Vrouwelijke regering was allerm minst vanzelfsprekend in de vroegmoderne tijd en het is interessant om na te gaan hoe predikanten de regering van Mary Stuart representeerden en legitimeerden.

Vrouwelijke regering

De meeste lijkredenen waren calvinisten. Zo nu en dan bevindt zich een verdwaalde lutheraan onder de lijkredenen van Mary Stuart, maar het overgrote deel van de lijkpreken die bewaard

zijn gebleven, zijn vervaardigd door gereformeerde predikanten. Johannes Calvijn (1509-1564) stond niet bepaald positief tegenover vrouwelijke regering. Hoewel volgens de Geneefse reformator bij hoge uitzondering vrouwen ook het regeringsambt konden uitoefenen, was Calvijn van mening dat vrouwelijke regering een afwijking was van de natuurlijke orde.²

Een van de felste bestrijders van vrouwelijke regering in de vroegmoderne tijd was de Schotse calvinist John Knox (1510-1572). Volgens hem was de regering door personen van het vrouwelijke geslacht niets minder dan *monstrous* te noemen. Het zou volgens Knox tegen-natuurlijk zijn, een gruwel in de ogen van God en een omverwerping van alle goede orde. Wanneer een vrouw haar plaats in de scheppingsorde verliet om de scepter aan te vatten en de kroon op het hoofd te zetten, beging zij volgens Knox een grote zonde: *“for that Women reigneth above man, she hath obtained it by treason and conspiracie committed against God.”*

Met ondermeer een beroep op het zondevalverhaal in het Bijbelboek Genesis, waar Eva's ongehoorzaamheid bestraft wordt met het voortaan pijnlijk voortbrengen van kinderen en de onderwerping aan haar man, en de brieven van Paulus, waarin de vrouw opgeroepen werd onderdanig te zijn aan haar man, verdedigde Knox zijn overtuiging dat vrouwelijke regering *monstrous* was. Vrouwen waren volgens de Schotse predikant doorgaans *“weake, fraile, impacient, feble, and follishe, ... unconstant, variable, cruell, and lacking the spirit of counsal and regiment”*.³ Ook de Franse humanist Jean Bodin (1530-1596) was van mening dat de regering door vrouwen strijdig was met de natuurwet, Gods wet, het burgerlijk recht en met de natuur van de vrouw. Volgens Bodin was het absurd en belachelijk wanneer een vrouw zich bemoeide met publieke zaken die door mannen geregeld dienen te worden.⁴ De Italiaanse humanist Lodovico Dolce (1508-1568) schreef dat vrouwen een zwakkere natuur hadden en dat zelfs vrouwen van adellijke en koninklijke afkomst een opvoeding gericht op vervulling van huiselijke taken dienden te krijgen.⁵

Bodin, Dolce en Knox zijn slechts enkele zestiende-eeuwse voorbeelden van wat in de vroegmoderne tijd op grond van de Bijbel en klassieke schrijvers hoogst ongebruikelijk werd geacht, te weten vrouwelijke regering. In de vroegmoderne tijd werd een vrouwelijke machthebber als iets ongewoons gezien. De onderwerping van de vrouw aan de man werd met verwijzing naar de Bijbel gelegitimeerd en als iets vanzelfsprekends beschouwd. Slechts weinigen waren van mening dat vrouwen van nature bekwaam waren het regeringsambt uit te oefenen. De uitsluiting van de vrouw van publieke ambten werd niet geproblematiseerd. Over het algemeen werd aangenomen dat vrouwen zwakker waren dan mannen en niet over de lichamelijke en intellectuele capaciteiten beschikten die een man van nature zou bezitten, waardoor hij geschikt was het overheidsambt uit te oefenen.⁶

Iemand als Elizabeth I (1533-1603), koningin van Engeland, was zich deze vooroordelen over vrouwelijke regering zeer bewust. In haar publieke toespraken maakte zij regelmatig gebruik van de algemene overtuiging dat vrouwen zwakker waren dan mannen om vervolgens aan te geven dat zij vanwege haar koninklijke afkomst en unieke eigenschappen een vrouw was die deze zwakheden wist te overstijgen.⁷

Onlangs de *communis opinio*, die stelde dat vrouwen niet geschikt waren regeringsverantwoordelijkheid te dragen, zijn er in de vroegmoderne tijd toch een aantal vrouwen te vinden die op het hoogste niveau de touwtjes in handen hadden. Christina in Zweden, Maria-Theresia in Oostenrijk, Catharina de Grote in Rusland en Anna van Hannover in Nederland zijn slechts enkelen van hen. Uitzonderingen daargelaten, is er echter opvallend weinig onderzoek verricht naar vrouwen in *higher places*, hun functioneren en hoe hun regering werd gelegitimeerd. In een recent verschenen bundel getiteld *Queenship in Europe 1660-1815* klaagt de redactrice Clarissa Campbell Orr over het gebrek aan belangstelling voor het fenomeen *queenship* bij haar vakgenoten. Onlangs heeft ook Els Kloek opgemerkt dat vrouwen van stadhouders en raadspensionarissen onopgemerkt uit de geschiedschrijving verdwijnen. Zij steekt overigens de hand in eigen boezem door te stellen dat “wij vrouwenhistorici er te weinig aan gedaan hebben om dat proces te keren”.⁸

Een bewogen leven

Mary Stuart werd op 1662 geboren als dochter van Jacobus II en Anne Hyde. De dromerige Mary had een onbezorgde jeugd aan het Engelse hof en de prinses voerde nog vlak voor haar huwelijk een fantasierijke correspondentie met een jeugdvriendin van wie zij hartstochtelijk hield. In 1677 trad zij op vijftienjarige leeftijd in het huwelijk met de Nederlandse stadhouder Willem III. Haar vader Jacobus was een verklaard tegenstander van dit huwelijk omdat hij als heimelijk katholiek de hand van zijn oudste dochter niet aan een protestant wilde geven. Slechts het machtswoord van de Engelse koning Karel II deed hem beseffen dat tegenspraak niet werd geduld en onmiddellijk na de voltrekking van het huwelijk schreef Jacobus excuusbrieven aan Lodewijk XIV en de paus te Rome. Ook Mary was zeer ongelukkig met het huwelijk en ze werd op jeugdige leeftijd geconfronteerd met de huwelijkspolitiek van haar oom, de Engelse koning, die besloot dat het huwelijk niet alleen gevierd maar ook geconsumeerd moest worden.⁹

Als gevolg van haar huwelijk moest Mary, zeer tegen haar zin, het Engelse hof verruilen voor het Oranjehof in Den Haag. Achteraf beschreef zij haar Hollandse jaren als de gelukkigste van haar leven. In 1689 maakte ze de oversteek naar Engeland om daar de troon, die haar vader een paar maanden geleden door zijn vlucht naar Frankrijk verlaten had, te bestijgen. Dit deed ze met grote tegenzin, ook omdat ze niets voor een publiek leven voelde. Ze was

van mening dat een vrouw gehoorzaam diende te zijn aan haar man en daarom wilde zij de regeringsverantwoordelijkheid overlaten aan Willem III. *“My opinion”*, aldus Mary in haar memoires, *“has ever been that women should not meddle in government”*.¹⁰ Toch was zij samen met haar echtgenoot sinds 1689 soeverein vorst en in het geval van zijn afwezigheid, nam zij enkele malen het landsbestuur voor haar rekening.

Een belangrijk onderdeel van haar bewogen leven was de relatie tussen Mary en haar vader. Die was niet alleen na haar troonsbestijging problematisch. Zo trachtte Jacobus zijn dochter vanaf 1687 over te halen zich, net als hijzelf gedaan had, tot het katholicisme te bekeren. Mary las geduldig de theologische werken die Jacobus haar opstuurde, maar ze bleef de protestantse godsdienst waarin zij was opgevoed trouw. En toen Willem III in 1688 de oversteek naar Engeland dreigde te wagen, gaf Jacobus zijn dochter te kennen dat indien deze aanval daadwerkelijk plaats zou vinden, Mary schuldig was aan de overtreding van het vijfde gebod ‘Eer uw vader en uw moeder’. Mary nam deze beschuldiging zeer serieus en ze worstelde er lang mee. Uiteindelijk zou ze samen met Willem de troon van haar vader bestijgen, maar niet zonder een onrustig gemoed. Hoewel zij innerlijk ervan overtuigd was dat God aan haar kant stond en dat haar vader door zijn poging het katholicisme in Engeland in te voeren Gods gunst verloren had, bleef zij zich zorgen maken om haar vader, die vanuit Ierland Willem III probeerde te bestrijden.¹¹

Mary als koningin

Vrouwelijke regering was zoals gesteld, omstreden in de vroegmoderne tijd en Mary's regering was dat zeker. Had zij immers niet haar vader van de troon gestoten door zich te laten kronen tot koningin terwijl deze nog in leven was? In de anti-Marypropaganda die na 1689 losbarstte, beweerden aanhangers van Jacobus dat Mary haar vader verraden had en op illegitieme wijze de troon had bemachtigd.¹² Toen Jacobus II in 1685 de Engelse troon besteeg, waren er echter nog geen redenen geweest om aan te nemen dat hij drie jaar later in allerijl het land zou ontvluchten. Weliswaar was hij vanwege het katholieke geloof dat hij aanhing al een controversieel figuur voordat hij aan de macht kwam, maar de pogingen van het Lagerhuis in de jaren 1678-1681, geleid door de Whigs, om hem uit te sluiten van de troonopvolging (*Exclusion Crisis*) had hij overleefd, omdat de Tories het erfelijke koningschap bleven verdedigen.¹³

Direct na zijn troonsbestijging in 1685 maakte hij zich in Engeland echter erg impopulair door het staande leger uit te breiden zonder dat het land in oorlog was. Verder ontving hij pauselijke gezanten, voerde hij aan het hof de katholieke eredienst weer in, plaatste hij katholieken op belangrijke politieke en militaire posities en leidde hij een voorzichtig pro-Frans buitenlands beleid. Zijn tolerantiepolitiek en buitenlandse beleid waren nog meer omstreden >>

omdat Lodewijk in 1685 het edict van Nantes – dat de Franse protestanten godsdienstvrijheid verleende – had opgeheven. De angst ontstond dat Jacobus II, net als zijn neef Lodewijk XIV, zou overgaan op de vervolging van protestanten. Ook werd er gevreesd dat Jacobus zich geheel tegen de lange traditie van Engelse ‘wetten en vrijheden’, welke volgens Engelse juristen al zijn oorsprong kende in de middeleeuwen met de uitvaardiging van de *Magna Carta* (1215), als een absolutistische vorst zou ontwikkelen.

onvermijdelijk was om land en kerk te redden van het desastreuze beleid van haar vader. Terwijl haar echtgenoot de oversteek naar Engeland waagde, bleef Mary achter in Den Haag, waar zij vier maal per dag godsdienstoefeningen hield en zich onthield van het haar zo geliefde kaartspel. Toen bleek dat de invasie geslaagd was, drong Willem erop aan dat Mary in Nederland zou blijven, totdat hij ervan verzekerd was niet alleen de troon voor zijn vrouw te verkrijgen, die immers de meeste rechten daarop had, maar ook voor hemzelf. Jacobus’

noot deelde zij de soevereiniteit. Maar de uitvoerende macht lag alleen bij Willem. Dat leidde tot de vraag wie het land moest besturen als de koning in het buitenland vertoefde. Die vraag werd prangend toen Willem in 1690 zijn troepen in Ierland wilde aanvoeren om daar de legers van Jacobus te bestrijden. Aanvankelijk was hij niet van plan Mary te betrekken bij de regering. Hij wilde een raad instellen die verantwoordelijk was voor het landsbestuur en die enkel aan Mary zou rapporteren. Dat leidde weer tot debatten over de soevereiniteit, autoriteit en de uitvoerende macht van koningen. Was Mary geen soeverein vorst? Wat betekende het koninklijke autoriteit te bezitten zonder het recht te hebben regeringsverantwoordelijkheid te dragen? Uiteindelijk nam het parlement in 1690 de *Regency Act* aan waarin duidelijkheid werd geschapen over Mary’s situatie bij afwezigheid van Willem: “*Whensoever and so often as it shall happen that his Majesty shall be absent out of this realm of England it shall and may be lawful for the Queen’s Majesty to exercise and administer the regal power and government of the kingdom*”.¹⁷

De eerste keer dat Mary regeringsverantwoordelijkheid droeg was in 1690. Zij was aanvankelijk zeer bevreesd dat zij vanwege haar onervarenheid in regeringszaken voorwerp zou zijn van spot. De Engelse koningin was bovendien erg onzeker of zij wel aan de verwachtingen van haar echtgenoot zou voldoen. “*That which makes me in pain*”, schreef ze aan Willem, “*is for fear what is done may not please you*”.¹⁸ Zij was dan ook blij dat Willem bij zijn terugkomst tevreden was over hetgeen zij in zijn afwezigheid gedaan had. Nog een aantal malen zou Mary het landsbestuur in handen hebben, terwijl de koning elders vertoefde. Tijdens de korte periodes dat zij de regeringsverantwoordelijkheid droeg, correspondeerde zij telkens met Willem om hem te vragen of hij instemde met de door haar genomen besluiten. Een volkomen zelfstandig beleid heeft zij dan ook nooit kunnen ontwikkelen. Wel mocht zij de bisschoppen van de anglicaanse kerk benoemen. Aangezien vele bisschoppen in 1689 de eed van gehoorzaamheid aan Willem en Mary weigerden af te leggen waren er veel bisdommen vacant. Deze ‘*non-jurors*’ waren van mening dat de kroning van Willem en Mary tegen het erfelijke en sacraal koningschap inging, gezien het feit dat de in 1685 wettig gekroonde Jacobus II nog in leven was. Deze bisschoppen werden uit hun ambt ontheven en de keuze van nieuwe bisschoppen, sinds de breuk met Rome in 1538 een voorrecht van de Engelse monarch, liet Willem enkele uitzondering daargelaten geheel aan Mary over.¹⁹

Mary stierf in 1694 op 32-jarige leeftijd. Haar dood inspireerde niet alleen de beroemde componist Henry Purcell (1659-1695) tot het schrijven van prachtige muziek (*Music for the Funeral of Queen Mary*), maar leidde ook tot een enorme toeloop van het volk dat haar de laatste eer wilde bewijzen. Dat zij een populaire vorstin was, is ook af te leiden uit de grote hoeveelheden gedichten, preken en munten die naar

Portret van Willem III en Mary Stuart.

De publieke opinie keerde zich daardoor al vrij snel tegen hem. Zijn pogingen de macht van de Engelse staatskerk te breken en godsdienstvrijheid te verkrijgen voor zowel protestantse dissenters als katholieken, en daarmee de wettelijke uitsluiting van dissenters en katholieken van publieke ambten ongedaan te maken, stuitte op grote weerstand bij wereldlijke en kerkelijke leiders. Toen in 1687 duidelijk werd dat Jacobus’ vrouw, Mary van Modena, in verwachting was en het jaar erop het leven schonk aan een mannelijke troonopvolger, probeerden leden van de politieke en kerkelijke elite, zowel Whigs als Tories, Willem III over te halen Engeland binnen te vallen. Vóór deze geboorte gingen zij ervan uit dat Jacobus opgevolgd zou worden door de dochter van Jacobus, Mary Stuart. Het idee echter dat de godsdienstpolitiek van Jacobus zich ook na zijn dood voort kon zetten door een dynastie van katholieke monarchen, leidde tot grote onrust. Ook Willem III zag met zorg de binnenlandse en buitenlandse politiek van zijn schoonvader aan. Hij vreesde dat een Frans-Engelse alliantie zich tegen de Republiek zou keren, net als in het rampjaar 1672.¹⁴

Mary zelf was nauwelijks betrokken bij de besluitvoering in het jaar 1688 om Engeland binnen te trekken en een einde te maken aan de buitenlandse en godsdienstpolitiek van Jacobus. Zelf was zij ervan overtuigd dat de invasie

vlucht naar Frankrijk gecombineerd met zijn godsdienstpolitiek, die zowel door Whigs als Tories gezien werd als een schending van de Engelse wetten, religie en vrijheid en als een verbreking van het contract tussen koning en volk, werd door de conventie van parlementsleden die op instigatie van Willem in 1688-89 bijeenkwam, geïnterpreteerd als een abdicatie.

De conventie achtte daarom de troon vacant en benoemde Willem en Mary tot koning en koningin van Engeland. Er was uitdrukkelijk voor de vorm van een dubbelmonarchie gekozen omdat het idee van een erfelijk koningschap op die manier gehandhaafd bleef.¹⁵ Mary was immers de dochter van Jacobus. Zij werden op donderdag 11 april 1689 gekroond. Tijdens de kroningsplechtigheid werd duidelijk dat Willem ondanks de dubbelmonarchie feitelijk de macht in handen zou krijgen. Verder kon men uit de kroningsrituelen afleiden dat de absolute monarchie vervangen was door een parlementaire, gematigde monarchie. Willem en Mary ontvingen de kronen uit de handen van het parlement en zij moesten beloven het koninkrijk te besturen in overeenstemming met de vrijheden en wetten die in het parlement waren overeengekomen. Deze wetten en vrijheden werden door het parlement expliciet vastgelegd en ze werden een aantal maanden later, op 16 december, van kracht met de *Bill of Rights*.¹⁶

Mary was nu koningin en met haar echtge-

Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Schoonzoon en schoonvader gingen met elkaar in de clinch in Ierland. Op dit schilderij wordt de slag aan de Boyne tussen Jacobus II en Willem III op 12 juli 1690 afgebeeld. Olieverf op doek, door Jan van Huchtenburg, 1733.

aanleiding van haar overlijden niet alleen in Engeland maar ook in Nederland verschenen.

Mary's deugden

Ondanks vroegmoderne vooroordelen over vrouwen en vrouwelijke regering, waren lijkredenaars vol lof over Mary Stuart. Zo was zij de volgens de Leidse hoogleraar in de theologie Jacobus Trigland niet alleen godvruchtig, vriendelijk, zachtmoedig en geduldig maar ook vrijgevig, nederig, ijverig en verstandig.²⁰ De hoogleraar Herman Witsius was van oordeel dat de overleden koningin over “wijsheid, grootmoedigheid, dapperheit, mildadicheit, goedertierenheit, onvermoetheit des geestes” beschikte en dat zij die deugden “in hare Rijkheerschappij soo helder heeft doen uitblinken”.²¹ Een andere lijkredenaar prees de bekwaamheden van de koningin. Volgens hem toonde zij “een goddelijk verstand in het bestier van soo veel en verscheide gesinde volkeren/ een rijp oordeel in 't wikken der voorvallen/ een weergalooze voorsigtigheid in 't afkeeren van gedreigde gevaaren en een helden- en onverschrokken moed als het geweld aandrong”. De Bredase herder en leraar Vechovius ten slotte stelde dat Mary “sodanige preuen van wijsheit en omsigtigheid, dapperheit, en kloekmoedigheid” heeft gegeven zodat zij “in 't algemeen van hare onderdanen op het diepst geëerbiedt en van de vyanden geschrickt en gevreesd wiert”.²² Andere predikanten waren eveneens vol lof over Mary. Haar lijkredenaars hebben van de gelegenheid gebruik gemaakt om op eloquente wijze de deugden die de overledene zou hebben bezeten uitvoerig te beschrijven. Zij roemden Mary's dapperheit, vroomheit, schoonheit, wijsheit, moed en soberheit. Dat de predikanten de loftrumpet staken over Mary Stuart hoeft niet te verwonderen. Evenals lijkgedichten zijn lijkpreken verwant

aan de klassieke lijk- en lofreden, die in de oudheid gerekend werden tot de *genus demonstrativum*. De kern van dergelijke gelegenheidsredes vormt een uiteenzetting van de deugden van de persoon in kwestie. Zo was het gebruikelijk in een lijkrede de lichamelijke en geestelijke eigenschappen van de persoon in kwestie te prijzen. De lijkpreek zelf is meestal als volgt opgebouwd. De preek vangt aan met het *exordium* (de inleiding), gevolgd door de *divisio* (verdeling van de preekstof), de exegese van de door de predikant gekozen Bijbeltekst en de *applicatio*, de toepassing het gekozen bijbelgedeelte. In de toepassing van de Bijbeltekst, waarbij niet zelden de overledene met een Bijbelpersonage wordt vergeleken, treft men de hoofdbestanddelen van de klassieke lijkrede aan: de *laus* (lofprijzing), *luctus* (klacht) en de *consolatio* (troost). De preek sluit vaak af met een *exhortatio*, waarbij de lezer wordt opgeroepen zich te bekeren van zijn zondige wandel.²³

Hoewel de lof op de overledene een vast onderdeel van de lijkpreek is, valt op dat predikanten in de lofprijzing niet slechts deugden die een vroegmoderne vrouw passen zoals nederigheid, gehoorzaamheid, soberheid, godsdienstigheid, kuisheid en naastenliefde opsomden, ook roemden de lijkredenaars Mary's moed, wijsheid, ‘wakkerheid’ en rechtvaardigheid. Dit zijn deugden die in de vroegmoderne tijd vrijwel uitsluitend aan mannen toegeschreven werden. De ene lijkredenaar sprak bijvoorbeeld van de “grootmoedigheid/ voorsichtigheit/ wijsheit/ gerechtigkeit/ sachtmoedigkeit/ barmhertigkeit/ en liefaligheit” waarmee koningin Mary geregeerd heeft en de ander was van mening dat Mary met zo veel “moet, en wackerheit, en majesteit, en voorsichticheit, en goetheit” regeerde, “datter geen Koning in het rijck gemist wierde” wanneer Willem in het buitenland zijn veldtochten voerde. Hoewel de

retorische voorschriften voor de lijkpreek – over de doden niets dan goed – weinig ruimte lieten voor kritiek op de overledene, hadden lijkredenaars voldoende mogelijkheden Mary's bestuurlijke kwaliteiten te minimaliseren. Dat doen zij echter niet. Dat stelt ons voor de volgende vragen. Hoe legitimeerden predikanten vrouwelijke regering? Van welke argumenten en retorische strategieën bedienden zij zich?

Argumenten voor Mary's regering

Mary Stuart was niet zomaar iemand, maar, in de woorden van een lijkredenaar, een “edele telg uit het koninklijke huis der voordeftigste Stuartten”. Haar afkomst, aldus een ander “is soo doorlugtig datse voor geen Kroonen in Europa behoeft te swigten”. In klassieke standen-samenlevingen, zoals het vroegmoderne Engeland en Nederland, was het gezag dat iemand genoot voor een groot deel gebaseerd op afkomst, titel en geërfd sociale status. Zelfs in een burgerlijke samenleving als de Republiek had de adel een bijna buitensporige invloed weten te behouden. “In aloutheit van voorzaten”, zo stelde een lijkredenaar, weet het geslacht Stuart “al d'andere ... te overtreffen”. Mary had daarom vanwege haar hoge afkomst, aldus de Witsius, “een onbetwistbaer recht tot de hoogste regering”. Dit vond ook Daniel Le Roy, bij wie te lezen valt dat Mary een koningin was niet alleen “voortreffelijk van Deugt”, maar ook “aanzienlijk van Geslagt en Afkomst” en daarom zeer verdiend de “Koninklijke Throon beklommen heeft”.²⁴ In deze argumentatielijnen worden Mary's politieke rechten verdedigd door te wijzen op haar hoge afkomst en edele stamboom. Zij had volgens predikanten recht op de troon nadat Jacobus door zijn tirannieke bewind onwaardig was nog langer de >>

Engelse koningskroon te dragen. Om Mary's regering te rechtvaardigen verwezen lijkredenen naar haar hoge geboorte en afkomst. Niet sekse, maar sociale klasse was het criterium waar in deze gedachtegang waarde aan werd gehecht.

Mary was echter niet alleen van hoge geboorte, volgens predikanten was zij ook een uitzonderlijk deugdzaam vrouw. Zij was een "parel van het vrouwelijke geslacht" en een "exempel van wijsheid". Zij was "het pronck/ende puyckjuweel der Koninginnen", "een der eedelste, doorluchtigste en godzaligste perso-

Bron: National Portrait Gallery, Londen.

Portret van Mary Stuart II door Sir Peter Lely, 1677.

nagien des werlds" , "de Beschermster des Geloofs", "de Pilaar in Gods Huys", "de schoone Luyster van de Vrouwelyke Sexe", "der Weduwen troost", "de bescherming der onderdrukte", "een gadeloos pronkstuk", "de grootste Vrouwe onser eeuw", "de Godvruchtigste, Wijste, Goedertierenste Koningin". "Sy had", zo schreef Johannes Colerus, "een sterkte en stantvastigheyt des gemoets boven haer sexe." "De Deugt", aldus Johannes Vollenhove, "ten hoogsten top hier gestegen/ heeft getoont/ watze in de menschelyke nature en in de zwakste sexe vermogt."²⁵ Mary was door haar deugzaamheid een vrouw boven alle vrouwen en de koningin der koninginnen. De zwakheden van het vrouwelijke geslacht kleefden haar niet aan. Zij was daarom, in de woorden van Theodorus Lakeman, weliswaar een "Vrouw van Geslagte, dog een Man in beleyt".²⁶ Zij was, stelde een ander, "een Koningin van soo veel Heerlijke Deugden en uitmuntende begaaftheden, dat sy onder de Doorlugtigste Vrouwen wel tot een seldzaam voorbeeld mag verstreken". Niet alleen omdat Mary alle vrouwen in deugzaamheid overtrof, was zij waardig het regeringsambt op haar te nemen, ook stellen een aantal lijkredenaars heel expliciet dat zij mannelijke deugden bezat, waardoor zij "gerekent en gestelt [mag] worden in en onder de rang van kloeksten Mannen". Predikanten schetsen opmerkelijk genoeg een zeer martiaal beeld van de overleden koningin. "Kloekmoedigh was

ook haer Majesteyt", stelt een predikant, "gelijck als in verscheyde gewichtige voorvallen is gebleecken, waer inse soo veel Held-haftige dapperheyd, geleydt en oordeel, heeft betoont, datse geen van de braefste Amasonen hoeft te wijcken". Vele predikanten prijzen Mary's dapperheid en noemden expliciet dat zij haar legers te paard trachtte te bemoedigen. Zo schrijft een predikant dat Mary "onbezweken van moedt" was. Zij ging "zelf te paarde", zo stelt hij, "van al het volk toegejuicht/ haar krygsvolk ... monstere".²⁷

Om Mary's regering van een legitimatie te voorzien wezen predikanten verder op vrouwen die in de Bijbelse en seculiere geschiedenis het regeringsambt hadden uitgeoefend. Mary werd in lijkpreken veelvuldig vergeleken met koningin Ester, met de richteres Debora en met koningin Elisabeth I. Deze exempla hadden niet alleen de functie aan te tonen dat er in het verleden vrouwen geweest zijn die met goed gevolg geregeerd hebben, maar nog belangrijker was dat deze rolmodellen tot doel hadden de regering van Mary in het licht van Gods regering te plaatsen. Mary was volgens haar lijkredenaars "een andere Ester tot verlossinge hares volcx". "Door den geest van Debora", had zij "meer dan een Sisera verschrickt, der Vyanden, gedreygde Landinge belet, en meenigvuldige machinatien, listen, lagen, van binnen en buyten 't Koninckrijk doen verdwijnen." Mary had, zo stelde een ander, "de Synagoge van Gods Kerke, als een Debora en Moeder in Israel wel gebout en in vele gelegtheden ... voorgestaan". Het is niet overdreven te stellen dat dit 'voorzienighedsdiscours' in lijkpreken over Mary Stuart het fundament en cement van deze teksten vormen. Zonder begrip van de 'voorzienigheid Gods' is de kans groot dat deze preken worden misverstaan. De goddelijke voorzienigheid is een zeer fundamentele basisgedachte waardoor aan politieke en religieuze ontwikkelingen in heden en verleden op een bepaalde manier zin kon worden gegeven. De centrale gedachte was dat God in het verleden zijn gunstelingen heeft bijgestaan door (vrouwelijke) leidslieden te zenden die een zegen waren voor land en kerk. Zo had Debora de Israëlieten bevrijd van de legeroverste Sisera (Richt. 4:1-24) en Ester het volk van de snode plannen van Haman (Ester 7:1-10). Ook Mary was volgens deze gedachtegang een "gesegend werktuig" in de handen van God "om sijn lievelingen uit haar benautheden te verhoogen". "Gods wonderbaarlijke handt", aldus een ander, "heeft haar gevoert/ en op den Throon in Engeland geset. Gods wonderbaarlijke goetheyt heeft haar ten wederzyden tot Voedsterheeren en Zoogvrouwen van sijn Kerke geschonken". Door Mary met rolmodellen als Debora en Ester te vergelijken wilden predikanten dus aangeven dat Mary een werktuig in de handen van God was. Zij was een bijzonder instrument in de hand van God opdat het ware protestantse geloof bevorderd zou worden en het katholicisme en de tirannie van Jacobus II zou worden gestuit.²⁸ De omwenteling die in 1688 en 1689 in Engeland plaatsvond, rechtvaardigen predi-

kanten dus ondermeer met een beroep op de voorzienigheid. Het gebruik van Bijbelse rolmodellen vormde een belangrijke retorische strategie om aan te tonen dat God aan de kant van Willem en Mary stond. De verdrijving van de goddeloze koning Jacobus II was gerechtvaardigd omdat hij zich tegen de ware protestantse religie had gekeerd en daarmee tegen God. Hij had gepoogd de 'paapse afgoderij' in England in te voeren op een tirannieke wijze. God echter gebruikte Mary en Willem "als een werktuig in de regterhand sijner sterkte" ten einde "dat heilloos opset tot ijdelheid te maaken". Gods wil was dus openbaar geworden in de omkering die in 1688/89 had plaatsgevonden. "Dese Maria had Jehove uyterkooren, tot sijn dienaar, om te sitten op den thron Israëls, en om als Koningin nevens hare Koning William, regt en gertigheyt te doen", aldus een lijkredenaar.

Bron: National Portrait Gallery, Londen.

Portret van Karel II, oom van Mary Stuart II en koning van Engeland. Om zijn huwelijkspolitiek te dienen, werd Mary uitgehuwelijkt aan Willem II van Oranje. Portret door Thomas Hawker, omstreeks 1680.

Conclusie

Mary werd door haar lijkredenen als een uitzonderlijke vrouw gezien die door haar voortreffelijke deugden en bijzondere afkomst volgens predikanten waardig was het Engelse volk te regeren. Zij was bovendien een instrument in de hand van God, een tweede Ester, die haar volk van de ondergang gered had. De impliciete boodschap is derhalve dat de levensbeschrijvingen van Mary in deze preken niet als een pleidooi voor vrouwelijke regering moet worden gezien. Mary was een uitzondering en Esters die opstaan om hun volk te redden zijn een zeldzaamheid. Toch blijft de vraag prangend hoe predikanten Mary's regering verenigbaar achtten met de *communis opinio* zoals ondermeer verwoordt in het Bijbelse *dictum*, namelijk dat de vrouw gehoorzaam moet zijn aan de man en hem onderdanig moet wezen. Angel-

saksische historici hebben erop gewezen dat lijkpreken gehouden over vrouwen patriarchale waarden reflecteren. Deze preken hadden ondermeer als doel gendersverschillen te benadrukken en de sociale orde in stand te houden. Volgens Patrick Collinson waren lijkpreken dan ook “*vehicles of patriarchal prescriptions about acceptable and exemplary female conduct*”.²⁹

Dat laatste geldt evenzeer voor Nederlandse preken. Predikanten maken in hun preken duidelijk dat Mary, hoewel zij de soevereiniteit met Willem deelde, zij in politiek opzicht ondergeschikt aan hem was. De vorstin zwaaide de scepter alleen wanneer Willem in het buitenland was. “Als haer Koninklike Gemael”, aldus een lijkredenaar, “binnen ’t Rijk was, ontloeg zij haer aenstonts van alle Staatsbestier”. Een ander schreef dat Mary “met veel grooter Vreugde d’Heerschappy van ’t Rijcks-bestier van de drye Koninkrijcken, aen Haer Glorieuze Gemael terstond als Hy weder present, Resigneerde en over-droeg” dan dat zij zelf regeringsverantwoordelijkheid nam. Een derde kwam tot dezelfde conclusie: “Sy was altijd bedroeft alsde de regeeringe aenvaerde/ en ruym soo bly alsde die weer overgaf”.³⁰ Dat neemt overigens niet weg dat Mary’s onderdanen haar hadden te gehoorzamen, ook al maakte ongeveer de helft van de bevolking deel uit van het mannelijke geslacht. Dat zij de regering graag aan haar man overliet, deed aan dit feit niets af. Daarom benadrukken predikanten tevens dat Mary als echtgenote gehoorzaam was aan haar man. Zo ziet Van Hermkhuysen Mary’s regering met Willem in het verlengde van hun huwelijk. “Sy [had] een ondeel- en onscheidbare liefde voor haaren dierbaren Wilhelm”, schrijft hij, “met wien Sy in de Heerschappy deelen- de/ nochtans daar in haar regering stelde/ de scepter in sijne hande te zien/ en hem te believen”.³¹ “Trouw wasse aan haren grooten Vorst Wilhelm, aldus een andere predikant, “in suyvre liefde, in hulp, in raad, in verquikking hem toe te brengen”. Ze was aan Willem onderworpen zoals Sara zich aan Abraham onderworpen had, zo schreef een andere lijkredenaar. Deze argumentatielij werd volgens Constance Jordan in de vroegmoderne tijd wel vaker gevolgd. “*A queen regent*”, zo verwoordt zij dit argument, “*is two persons politically: a wife who is subordinate to her husband in marital affairs, and a magistrate who is superior to every one of her subjects in affairs of state.*”³² Op die manier kon men de incidentele regering van vrouwen verdedigen, zonder aan de heersende patriarchale waarden afbreuk te doen.

Lijkredenaars van Mary Stuart verkondigden dus geenszins progressieve politieke waarden aangaande vrouwelijke regering. Volgens hen was Mary een unieke, zeldzaam deugdzaam vrouw die de zwakheden van haar sekse overwonnen had en door haar afkomst waardig was de Engelse troon te bestijgen. Maar zij was ook een vrouw die graag de regering aan haar man overliet en hem in alles gehoorzaam wilde zijn. Ondanks de lof die zij Mary toezwaaiden, propageerden haar lijkredenaars de heersende

Portret van Jacobus II, vader van Mary Stuart II.

waarden van de patriarchale vroegmoderne samenleving. //

Noten:

- Nina Geerdink, 'Rouw om een "cieraat groter vrouwen". Lijkdichten bij de dood van Maria Stuart (1695) door mannen en vrouwen', in: *Historica*, 2009, pp. 3-5.
- Constance Jordan, 'Woman's rule in sixteenth-century British political thought', in: *Renaissance quarterly*, 1987, p. 437.
- Aldus Knox in zijn *First blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women* (1558). Voor een analyse zie: Constance Jordan, 'Woman's rule in sixteenth-century British political thought' in: *Renaissance quarterly*, 1987, pp. 421-451. Vgl. Susan M. Felch, 'John Knox and the question of women', in: *The sixteenth century journal*, 1995, pp. 805-822.
- Lois G. Schwoerer, 'Images of queen Mary II, 1689-95', in: *Renaissance quarterly*, 1989, p. 722.
- Constance Jordan, 'Renaissance women and the question of class', in: James Grantham Turner (ed.), *Sexuality and gender in early modern Europe. Institutions, texts, images*. Cambridge, 1993, p. 93.
- Zie bijvoorbeeld: Merry E. Wiesner, *Women and gender in early modern Europe*. Cambridge, 1993, pp. 239-255.
- Mary Beth Rose, *Gender and heroism in early modern English literature*. Chicago en Londen, 2002, p. 35.
- Clarissa Campbell Orr, 'Introduction', in: Clarissa Campbell Orr, *Queenship in Europe 1660-1815. The role of consort*. Cambridge, 2004, pp. 1-2; Els Kloek, 'Vrouwen in de publieke ruimte', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 2003, pp. 50-51.
- Hester W. Chapman, *Mary II Queen of England*. Westport, 1973, p. 67.
- Geciteerd naar: Tony Claydon en W.A. Speck, *William and Mary*. Oxford, 2007, p. 121.
- Hester W. Chapman, *Mary II Queen of...*, passim; Tony Claydon en W.A. Speck, *William and Mary...*, pp. 105-148.
- W.M. Spellmann, 'Queen Mary II. Image and substance during the Glorious Revolution', in: Carole Levin en Patricia A. Sullivan (ed.), *Political rhetoric, power and renaissance women*. New York, 1995, p. 245.
- De benamingen Whigs en Tories werden voor het eerst in politieke zin gebruikt tijdens de Exclusion Crisis (1678-1681), toen de Whigs getracht hadden de broer van koning Karel II, de katholieke Jacobus II van het Engelse koningschap uit te sluiten vanwege zijn katholicisme. Whigs waren over het algemeen voorstanders van meer vrijheden voor protestanten buiten de anglicaanse kerk en van een sterk parlement tegenover de koning. Tories verdedigden sterk het monopolie van de Engelse staatskerk op publieke godsdienstuitoefening en stonden voor een sacraal, erfelijk koningschap – vandaar ook dat zij Jacobus' recht op de troon verdedigden.
- Tim Harris, *Revolution. The great crisis of the British monarchy*

1685-1720. Londen, 2006, pp. 182-272; J. R. Jones, 'James II's Revolution. Royal Policies, 1686-1692', in: *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact*. Cambridge, 1991, pp. 47-73.

- Tim Harris, *Revolution. The great crisis...*, pp. 273-307 en pp. 320-328.
- Lois G. Schwoerer, *The declaration of rights, 1689*. Baltimore, 1981, passim.
- Geciteerd naar Tony Claydon en W.A. Speck, *William and Mary...*, p. 125. Zie tevens Rachel Weil, *Political passions. Gender, the family and political argument in England 1680-1714*. Manchester en New York, 1999, pp. 108-109.
- Geciteerd naar Tony Claydon en W.A. Speck, *William and Mary...*, p. 129.
- Tony Claydon en W.A. Speck, *William and Mary...*, pp. 132-133 en pp. 136-140.
- Jacob Trigland, *Maria's goede deel toegepast op het heylig leven en droeve dood vande doorlugtigste en grootmagtigste Maria ... koningin van Engeland*. Leiden, 1695, passim.
- Herman Wits, *Juda ont kroont, ofte treurpredikaetsie over Jeremiaes klaegliederen cap. 5 v. 16. Gepast op de overdroeve doot van ... Maria Stuart, koningin van Engeland, Schotland, Vrankr?k en Ierland*. Utrecht, 1695, p. 41.
- Johannes Vechovius, *Des Groeten Wiljams Koninklijck Tranen, over het onverwagte af-sterven van Sijne dierbare Gemalin Maria Stuart, Koninginne van Engeland ... Thiel*, 1695, p. 29.
- Jaconelle Schuffel, "Gering is 't al, 't geringste van uw' lof". De Haagse predikant-dichter Joannes Vollenhove over Maria Stuart', in: Henk Duits en Ton van Strien, *Een wandeling door het vak. Opstellen voor Marijke Spies*. Münster, 1999, pp. 99-108. Jacquette Schuffel bereidt over dit onderwerp, retorica en preektheorie, een dissertatie voor.
- Wits, *Juda ont kroont, ofte treurpredikaetsie...*, p. 41; Daniel Le Roy, *De god-vruchtige Debora's dood en begravinge, vertoont, en toegepast op die van de doorlugtigste ... vorstinne Maria Stuart*. Amsterdam, 1695, p. 22.
- Johannes Colerus, *Zion's Maria Stuart fiddissima nutrix! Dat is: Zions getrouwste zoogvrouwe Maria Stuart!* Den Haag, 1695, p. 22; Joannes Vollenhove, *Tabitha doot en onsterfelyk: vertoont in een lykpredikaetsie over Hand. IX. 36-39: De doorlugtigste, grootmagtigste vorstinne, Maria de Twede, ... ter gedachtenisse*. Den Haag, 1695, pp. 41-42.
- Theodorus Lakeman, *Hizkiaas dood en koninklike lijksacy uyt 2 Chron. Cap. 32 vers 33: verklaard en toegepast in een predikatie op de eygen dagh der begravenisse van ... Maria Stuart, koningin van Engeland, Schotland, Hoorne*, 1695, p. 3.
- Henricus Nahuys, *D'algemeene heerschappy des doods, vertoont in een lijk-reden, over d'alderbeklagelijckste dood en begravenisse van de weergalooze prinsesse Maria*. Rotterdam, 1695, p. 34; Vollenhove, *Tabitha doot*, p. 36. Over de functie van dit martiale beeld van Mary en de rol van gender inversions in preken hoop ik in mijn proefschrift dieper in te gaan.
- Dit 'voorzienigheidsdiscours' was geen marginaal verschijnsel en sprak grote delen van de bevolking aan. Zie bv. Tony Claydon, *William III and the godly revolution*. Cambridge, 1996, passim. Voor Nederlandse preken zie: Matthijs Wieldraaijer, 'Good government and providential delivery. Legitimations of the 1672 and 1688/89 Orangist revolutions in Dutch sermons', te verschijnen in *Dutch Crossing*, voorjaar 2010.
- Patrick Collinson, "Not sexual in the ordinary sense". Women, men, and religious transactions', in: Patrick Collinson, *Elizabethan essays*. Londen, 1994, p. 127. Vgl. Retha M. Warnicke, 'Eulogies for women. Public testimony of the Godly example and leadership' in: Betty Travitsky en Adele Seeff ed., *Attending to women in early modern England*. Londen en Toronto, 1994, pp. 170-171; Patricia Philipp, *Women, death and literature in post-Reformation England*. Cambridge, 2002, p. 87.
- Wits, *Juda ont kroont ofte treurpredikaetsie...*, p. 41; Jacob Artope, *De koninklike waerdicheit, gebracht onder ... den konink der verschrickinge. Gepast op de ... dood van ... Maria ... coningin van Engeland*. Breda, 1695, p. 20; Colerus, *Zion's Maria Stuart fiddissima*, p. 22.
- Hermkhuysen, *Israël ter uitvaart*, p. 26.
- Constance Jordan, 'Woman's rule in sixteenth-century...', p. 440.

Matthijs Wieldraaijer (1982) is als promovendus verbonden aan de afdeling cultuurgeschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij werkt daar aan een proefschrift over representaties van Oranjevorsten en -vorstinnen in lijkpreken, 1650-1840.

Contact: Vrije Universiteit Amsterdam, faculteit der letteren, afdeling geschiedenis. De Boelelaan 1105, 1181 HV Amsterdam. E-mail: mh.wieldraaijer@let.vu.nl

Over de participatie van vrouwen in de Belgische politiek

Het spel en de spelers

Affiche van de Verenigde Feministische Partij, opgericht in 1972. Bron: Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG-/Carhif).

verkrijgen van kiesrecht de feministische actie afzwakte.² De vrouwelijke aanwezigheid in het Belgisch parlement ging tussen 1921 en 1940 nauwelijks vooruit. Na de verkiezingen van 1949 volgde een fase van stagnatie en zelfs regressie die tot 1974 duurde. Pas na de invoering van een quotawet in 1994 nam de politieke participatie van vrouwen snel toe.

Deze gegevens vragen om een genuanceerde verklaring die rekening houdt met tijds- en contextfactoren, en bovenal met het paradigmatische kader waarin elke samenleving opereert. Indien we verkiezingen zouden beschouwen als een spel, dan kunnen we stellen dat de regels van het spel sinds 1948 niet fundamenteel zijn gewijzigd – kiesrecht is en blijft kiesrecht – maar dat het doel van de spelers, en dan vooral van de vrouwelijke spelers, is veranderd.

Het verschil tussen formele en reële gelijkheid

De parlementaire democratieën huldigen het principe van de volkssoevereiniteit. Maar 'het soevereine volk' is een politiek onwerkbaar abstractie. Dus kiest het volk vertegenwoordigers om in haar naam als wetgevers en bestuurders op te treden.³ Idealiter moet er een zo groot mogelijke gelijkheid tussen het volk en zijn vertegenwoordigers zijn, maar de volmaakte democratische representatie is een utopie. Elke natie construeert immers een beeld van de ideale burger en hanteert dat beeld vervolgens om bepaalde individuen en groepen politiek uit te sluiten. De ode aan de begrippen "liberté, égalité, fraternité" heeft de electorale uitsluiting op basis van criteria als etniciteit, leeftijd, sekse, bezit, moreel gedrag, intellectuele of professionele capaciteiten niet in de weg gestaan.

Zo kreeg het formele gelijkheidsbeginsel in de negentiende-eeuwse politieke praktijk ten eerste een elitaire invulling: alleen de gefortuneerde sociale bovenlaag verwierf kiesrecht. Het schijnbaar universele concept 'burger' werd ten tweede exclusief mannelijk ingevuld. De eerste beperking was slechts situatiegebonden: wie rijker werd, kon alsnog kiesrecht verwerven. De uitsluiting op grond van sekse daarentegen was definitief. Vrouwen werden in de moderne natiestaten die na de Franse revolutie vorm kregen *a priori* uit de politiek geweerd, én omwille van hun sekse die hen bond aan het huisgezin als hun 'natuurlijke' biotoop, én omwille van hun 'politieke onkunde' die een gevolg was van hun primaire taak als moeder en huishoudster. Discussie daarover is er in de negentiende eeuw nauwelijks geweest: de consensus in België over de fysieke, intellectuele en emotionele ongeschiktheid van vrouwen voor de politiek was groot.⁴ Hun politieke uit-

Vrouwenkiesrecht staat in Nederland sinds 1922 onverkort in de grondwet ingeschreven. Voor Belgische vrouwen is het parcours naar volwaardige politieke participatie trager en moeizamer gelopen. In 1921 verwierven ze kiesrecht voor de gemeenteraden. Pas in 1948 volgde het kiesrecht voor de provincieraden en het parlement. Aan het begin van 2010 telt het Belgische federale parlement 38 procent vrouwen en de federale regering heeft vijf vrouwen onder haar vijftien ministers. De tijd én het feminisme, zo lijkt het, hebben hun werk gedaan. Dit artikel neemt het proces van politieke machtsverwerving door vrouwen in België onder de loep en het discours waarin dat was ingebed.¹

/ Leen Van Molle /

De verleiding is groot om het Belgische verhaal over vrouwen in de politiek voor te stellen als een lineair progressief proces, maar dat zou een te simpele voorstelling van zaken zijn. De inte-

gratie van vrouwen in de politiek verliep integendeel met horten en stoten. Het gemeentelijk (1921) en parlementair kiesrecht (1948) worden als belangrijke overwinningen voorgesteld, maar met die overwinningen verloor het feminisme een deel van zijn mobiliserend vermogen. Ook in Nederland is vastgesteld dat het

sluiting strookte overigens met hun positie in het huwelijk. België nam het napoleontische Burgerlijk Wetboek (1804) over dat de man-vader aanstelde tot beheerder-machthebber over het familiale *patrimonium*, dit wil zeggen over de huwelijksgoederen én over zijn echtgenote en kinderen. De vrouw-moeder werd door het *matrimonium*, het huwelijk, ondergeschikt aan de maritale machtsuitoefening. Deze asymmetrische huwelijksrelatie vond een verlengstuk in de politieke discriminatie van de vrouw: vrouwen werden niet beschouwd als volwaardige burgers, maar louter als echtgenotes (of dochters, zusters, moeders) van mannelijke burgers.

Sinds 1948 hebben Belgische mannen én vrouwen formeel dezelfde politieke rechten en plichten. Alle volwassen Belgen hebben stemrecht (en opkomstplicht), en het recht om verkozen te worden voor alle wetgevende en uitvoerende organen, vanaf het gemeentelijke, over het regionale tot het federale niveau en de Europese Unie. Die formele gelijkheid betekent nochtans alleen op het punt van de opkomstplicht, die in België sinds 1893 van kracht is, een reële gelijkheid.

Aan de reële machtsuitoefening in de politieke besluitvormingsorganen hebben vrouwen sinds 1948 slechts minimaal geparticipeerd. De berekening die volgt, verduidelijkt de omvang van het mannelijk overwicht. Sinds 1920 (Kamer) en 1921 (Senaat) genieten vrouwen voor het parlement het passief kiesrecht, met name het recht verkozen te worden tot volksvertegenwoordiger of senator, hoewel ze op dat ogenblik zelf nog niet mochten gaan stemmen. Sinds 1948 genieten ze bovendien het volledige actief kiesrecht. In de hele periode 1921-1995, dus tot en met de laatste verkiezingen voor de quotawet van kracht werd, zijn er voor het Belgisch Parlement in totaal 8.556 zetels te begeben geweest. Slechts 392 daarvan werden door vrouwen bezet, of amper 4,58 procent. Ze hebben hun kiesrecht dus nauwelijks in politieke mandaten weten om te zetten. Dit wil ook zeggen dat vrouwen, die sinds 1948 de helft van het electoraat uitmaakten, allerminst voor vrouwen hebben gestemd.

De onderrepresentatie van vrouwen is even opvallend in de uitvoerende macht. België heeft tussen 1921 en 1995 55 regeringen gekend, maar de eerste vrouwelijke minister trad pas aan in 1965. In de periode 1965-1995 zijn er in de opeenvolgende regeringen 636 posten van minister en staatssecretaris te begeben geweest. Slechts 49 daarvan gingen naar een vrouw, of 7,7 procent. Niet de spontane progressie, maar een dwingende wet heeft daarna voor een kentering gezorgd: sinds de quotawet Smet-Tobback (1994) mogen de partijen hun kieslijsten maximum voor twee derde samenstellen uit kandidaten van hetzelfde geslacht.⁵ Hoewel de wet aanvankelijk niets bepaalde omtrent de spreiding naar sekse van de kandidaten over de kieslijsten, hebben de druk vanuit vrouwenorganisaties en de competitie tussen de partijen er snel toe geleid dat steeds meer vrouwelijke kandidaten op verkiesbare

Tabel: percentage vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, de Senaat en het Parlement als geheel, 1921-2007

Verkiezingen	Kamer	Senaat	Parlement
1921	0,0	0,6	0,2
1925	0,0	0,6	0,2
1929	0,5	0,6	0,5
1932	0,5	0,6	0,5
1936	0,9	1,7	1,3
1939	0,9	1,1	1,0
1946	1,4	5,9	2,1
1949	2,8	4,0	3,3
1950	3,3	4,0	3,6
1954	4,2	3,4	3,8
1958	4,2	3,4	3,8
1961	5,1	1,7	3,6
1965	3,3	1,1	2,3
1968	3,7	0,0	2,0
1971	2,8	2,8	2,8
1974	6,6	6,6	6,6
1977	7,0	8,8	7,8
1978	7,5	10,4	8,9
1981	5,6	11,6	8,3
1985	7,5	11,4	9,3
1987	8,4	8,1	8,3
1991	9,4	10,8	10,1
1995	12,0	23,9	15,8
1999	23,3	28,8	25,1
2003	34,6	29,6	33,0
2007	36,7	40,8	38,0

plaatsen belandden. Op het federale niveau wordt de wetgevende macht sinds de verkiezingen van juni 2007 voor 38 procent door vrouwen uitgeoefend.

Een kwestie van tijd?

Marthe Boël, ondervoorzitter van de *Conseil national des femmes belges* (Nationale Vrouwenraad), noemde het gemeentelijk kiesrecht voor vrouwen in 1921 “de lagere school van het burgerschap”.⁶ Vrouwen zouden leren aan politiek te doen. Ze zouden zich eerst nestelen in de gemeenteraden, om daarna, via de provincieraden, op te klimmen tot het nationale forum. Progressie is er sindsdien inderdaad geweest (zie tabel). Bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen waaraan vrouwen deelnamen, op 24 april 1921, behaalden ze minder dan één procent van de zetels, op 8 oktober 2006 was dat 34 procent. Bij de eerste parlementsverkiezingen waaraan vrouwen participeerden, op 26 juni 1949, ging 3,3 procent van de zetels naar vrouwen. Bij de laatste parlementsverkiezingen, op 10 juni 2007, was dat 38 procent. Maar de integratie van vrouwen in de Belgische politiek verliep traag en ongelijk.⁷ Tussen 1921 en 1940 schommelde de vrouwelijke aanwezigheid in het parlement tussen 0,2 en 1,3 procent. In de onmiddellijke naoorlogse jaren en tot 1971 werden nog altijd opmerkelijk lage percentages aangetroffen: tussen 2 en 3,8 procent. De verkiezingen van 1965, 1968 en 1971 brachten zelfs minder vrouwen in het parlement dan die van 1949 tot en met 1961.

De kracht van het verschil

“De geschiedenis van de tegenwerking van de mannen tegen de emancipatie van de vrouwen is misschien nog interessanter dan de emancipatie zelf.” Er zit voor het historisch onderzoek een interessant perspectief in dit citaat. Het komt uit het essay *A Room of One's Own* (1929) van Virginia Woolf.⁸ Zoals Woolf het moeilijk had om zich een weg te banen in de mannelijke schrijverswereld, zo botsten vrouwen op mannelijke reserves en weerstand in de politiek.

In een eerste fase, vanaf de invoering van het gemeentelijk vrouwenkiesrecht in 1921 tot in de jaren 1960, bleef de politieke ambitie ten aanzien van vrouwen zeer bescheiden. De publieke opinie verwachtte geen massale intrede of progressieve doorbraak van vrouwen in de politiek en ze wenste die ook niet. Zowel katholieke als liberale en socialistische politici oordeelden dat ‘enkele’ vrouwelijke parlementairen volstonden als vertegenwoordigers van hun sekse. Het valt overigens op dat er na de Eerste Wereldoorlog weinig parlementaire discussie nodig was om aan vrouwen passief kiesrecht toe te kennen: de mannelijke politici gunden hun deze beperkte compensatie voor het oorlogsleed dat hen te beurt was gevallen en ze erkenden de specifieke competenties die vrouwen in de politiek konden inbrengen. De zetelende politici waren er trouwens zeker van dat ze weinig of geen risico liepen: met het mannenkiesrecht, de samenstelling van de kieslijsten en de coöptatie in de hand bepaalden ze grotendeels >>

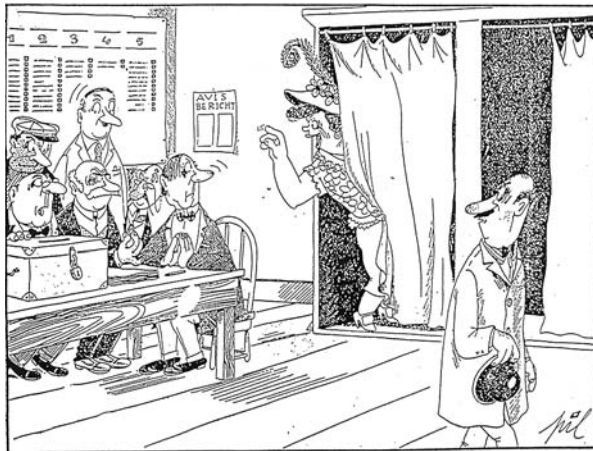
zelf hoeveel en welke vrouwen toegang zouden krijgen tot het parlement. Het mannelijke politieke *establishment* had het veel moeilijker met de toekenning van het actief vrouwenstemrecht, vooral aan liberale en socialistische zijde, uit vrees voor massaal vrouwelijk conservatief kiesgedrag dat de bestaande electorale verhoudingen zou doen wankelen. De liberale juriste Georgette Ciselet schreef gevat dat de mannelijke politici zich niet afvroegen of het billijk was dat vrouwen zouden stemmen, maar enkel voor wie ze zouden stemmen.⁹

zondheid, onderwijs, vrouwenarbeid en moraal.¹² De gewenste ‘vrouwelijke stijl’ moest de politica er bij nemen. De 42-jarige Magdalena Van Daele-Huys kreeg, toen ze in 1949 Kamerlid werd, de raad “de eerste twee jaar te zwijgen en een zwarte tailleur te dragen”.

De eerste vrouwelijke parlementairen werden vanaf 1921 welwillend in het parlement verwelkomd als de woordvoerders van de vrouwelijke sekse, wat zoveel wilde zeggen als de aangewezen pleitbezorgers van de morele waarden en de zachte sectoren die aansloten bij

Vrouwen kregen dus geen toegang tot de politiek uit hoofde van gelijke universele rechten, maar omwille van aan hen toegeschreven ‘vrouwelijke’ kwaliteiten, omwille van hun anders-zijn en omwille van het verschil. Het verschilargument waarmee ze rond 1800 waren uitgesloten, werd rond 1900 omgebogen tot een argument om hen aan te trekken. Vrouwen hebben dat verschilargument overigens behendig in eigen voordeel gehanteerd. Aldus nogmaals Louise Van den Plas: “Men ontzegt ons het recht te stemmen onder het voorwendsel dat we te verschillend zijn van mannen; is dat in tegendeel geen reden om het ons toe te kennen, zodat wij in de dossiers die allen aanbelangen onze andere en complementaire kwaliteiten zouden kunnen inbrengen?”¹⁴ Volgens *La Ligue*, tijdschrift van de politiek neutrale Liga voor de Rechten van de Vrouw, zou een samenleving met vrouwenstemrecht een superieur beschavingspeil bereiken.¹⁵ Vrouwen moesten tussenkomen waar mannen hadden gefaald: in de strijd tegen analfabetisme, pauperisme, endemische ziekten, criminaliteit, alcoholisme, prostitutie, zuigelingen- en kindersterfte enz. Aan katholieke zijde werd daaraan de strijd tegen het ordeverstoringende socialisme en tegen de ontkerkelijking en ontkerstening toegevoegd. Kortom: het was de vrees voor een sluipende morele en fysieke degeneratie van de bevolking en voor de sociaaleconomische en politieke destabilisatie van de samenleving die de voedingsbodem vormde voor de toenemende politieke bereidheid tot sociaal interventionisme, met de inzet van vrouwen als belangrijk nieuw wapen.¹⁶ Vrouwen bleken politiek dus bruikbaar te zijn, maar roldoorbrekend mocht hun optreden niet worden.

Bijgevolg schoven de grote politieke partijen, ter wille van het ‘vrouwelijke verschil’, tot in de jaren 1960 een handvol gerespecteerde politicae naar voren: als allereerste de socialiste Marie Spaak-Janson die van 1921 tot 1958 in de Senaat zetelde; aan katholieke kant vanaf 1936 tot 1954 senator Maria Baers die tevens voorzitter van de Katholieke Arbeiders Vrouwenbond (KAV) was; aan liberale kant de advocate Georgette Ciselet die van 1946 tot 1958 senator was. De eerste vrouwelijke minister, Marguerite De Riemaecker-Legot (Christelijke Volkspartij (CVP)), belandde in 1964 niet toevallig op het nieuwe ministerie van “Gezin en Huisvesting”. In 1947 had ze nog op een beleurende toon gesteld dat “de rol van de vrouw niet is in bepaalde zaken op te treden in de plaats van den man, maar wel in een aanvullende rol, waar de mannen tekort komen”.¹⁷ De eerste generatie vrouwelijke parlementairen heeft zich in opvallende mate volgens het gewenste beperkende rolmodel gedragen. Haar parlementaire activiteitsgraad lag meestal onder die van de mannelijke politici. Het commissiewerk ging hen beter af dan interventies in plenaire vergaderingen. Vrouwen bepleitten bovenal verbeteringen ten voordele van hun situatie als echtgenote, moeder en huishoudster. Ook in materies als de vrouwenarbeid en de herziening van Burgerlijk Wetboek inzake de

Zou ik' een gom kunnen krijgen, Meneer, de Voorzitter?... Ik ben van gedacht veranderd.

Onkunde: een argument tegen vrouwenstemrecht, cartoon gepubliceerd in De Vlaamse Linie, 24 juli 1949.

Bron: KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving.

Nog vóór de eerste vrouwen hun intrede deden in de politiek, leek de publieke opinie hun actieterrein al nauwkeurig afgebakend te hebben. Terwijl mannelijke politici geacht werden te handelen in functie van het algemeen belang, wat het behartigen van de belangen van vrouwen en kinderen niet uitsloot, kregen vrouwelijke politici een aparte niche toegewezen. De socialistische kopman Eduard Anseele heeft die niche in maart 1921, vlak voor de eerste gemeenteraadsverkiezingen waaraan vrouwen deelnamen, erg plastisch beschreven: “Kinderkribben, moederhuizen, ziekenhuizen, oude mannen- en vrouwenhuizen, al die lokalen waar de moederschoot zich verwingt in barensweeën, het zieke lichaam wegwijnt en de ouden van dagen langzaam het hoofd ten graven neigen, in die lokalen waar kruipt en huppelt, kermt en wegsterft al wat ons lief is”, dáár hoorden de socialistische vrouwen zich volgens hem mee bezig te houden.¹⁰ De politiek geïnteresseerde vrouwen waren die toegewezen niche overigens zelf genegen. Louise Van den Plas, spilfiguur van een katholieke feministische organisatie die het vrouwenstemrecht verdedigde, formuleerde het programma voor de toekomstige politica als volgt: “Ze hoort zich in te zetten voor de bescherming van kinderen, zwakken en armen, voor de versterking van het gezin, voor de verbetering van de situatie van de vrouw, de strijd tegen losbandigheid, tegen speelzucht, tegen alles wat de mensheid op het slechte pad brengt.”¹¹ Het eerste congres van liberale vrouwen in 1920 duidde vergelijkbare vrouwelijke actieterreinen aan: liefdadigheid, bescherming van moeder en kind, volksge-

de zogenaamde vrouwelijke natuur. Van vrouwen werd, zeker na de traumatische ervaring van twee wereldoorlogen, verhoopt dat ze de politiek een meer ‘vrouwelijk’ en daarmee een meer ‘menselijk’ karakter zouden geven.

In de politicologische literatuur wordt het vrouwelijke politieke domein als het domein van de vrouwenbelangen of de vrouwelijke behoeften gedefinieerd, hoe contextgebonden en veranderlijk de invulling van de begrippen ‘belangen’ en ‘behoeften’ ook kan zijn.¹³ Dit is, althans voor de late negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, naar mijn oordeel nog een te eng opvatting. Het ging om meer dan het introduceren in de politiek van vrouwgebonden materies (zoals de reproductiefunctie), om meer dan het aanbrengen van de vrouwelijke ervaringsdeskundigheid in traditioneel vrouwelijke domeinen (zoals de zorg voor kinderen en de huisvesting), om meer dan hun inspraak in beleidsmateries die hen raakten (zoals bijvoorbeeld de toekenning van gezinstoeslagen) en zeker om meer dan het afdwingen van gelijke rechten (zoals bijvoorbeeld de toegang tot vrije beroepen en het recht van de gehuwde vrouw om te beschikken over haar eigen arbeidsloon). Er was nog een dieperliggende betekenisgeving aan de politieke participatie van vrouwen in het spel, waarin niet alleen het vrouwelijke belangenperspectief speelde, maar ook het veel ruimere maatschappelijke perspectief. Het ging om vrouwelijkheid als algemeen erkende maatschappelijke waarde, om de aangeboren en/of sociocultureel gegroeide vrouwelijke identiteit als meerwaarde voor de totale samenleving.

maritale macht en het huwelijksgoederenrecht klonk de valorisatie door van het verschil. Vrouwen vroegen én kregen druppelsgewijs meer rechten om hun rolgebonden familiale en maatschappelijke plichten beter te kunnen nakomen. Daarnaast werden de vrouwelijke politici en de vrouwelijke kiezers door het mannelijke partijapparaat willens nillens ingezet in andere politieke kwesties van die tijd, zoals de koningskwestie en de levensbeschouwelijke schoolstrijd.¹⁸ Voor een fundamentele herziening van de positie van de vrouw in de samenleving was de tijd niet rijp.

De achtergrond van het vrouwelijke deficit

Welke argumenten heeft de Belgische samenleving bovengehaald om vrouwen eerst uit te sluiten uit de politiek, om ze later met mondjesmaat aan te trekken? Welke evoluerende betekenissen kreeg hun afwezigheid en daarna (geringe) aanwezigheid in de politiek?

Gedurende de voorbije twee eeuwen heeft de diepverankerde rolverdeling in de samenleving bij de grote meerderheid van vrouwen een reële interesse voor politiek in de weg gestaan. Belgische vrouwen die zich desondanks engageerden, kregen weinig steun van hun partij en weinig begrip van het publiek. Het overheersende discours luidde tot voor een paar decennia dat vrouwen niet aan politiek hoorden te doen en dat zij andere belangrijke taken en functies te vervullen hadden in de samenleving. In de negentiende eeuw gold het biologische sekseverschil als legitimatie voor de strikte scheiding tussen de publieke en privé sfeer. Met hun emotionele en zorgende kwaliteiten werden vrouwen perfect geschikt geacht voor de zorgende, huiselijke taken, en veel minder voor de veeleisende arbeidsmarkt en het harde gevecht op het politieke forum. De rector van de Luikse universiteit, tevens lid van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, argumen-

minder te liggen op het biologisch verankerd verschil, dan wel op de maatschappelijke complementariteit tussen man en vrouw. De vrouwen zelf hebben die argumentatie in zeer grote mate geïnterioriseerd. Ze hebben zichzelf ontwikkeld tot perfecte huishoudsters en moeders, hierin gesteund door het vormingswerk van de grote Vlaamse vrouwenorganisaties: Socialistische Vooruitziende Vrouwen (SVV), KAV, Katholiek Vormingswerk van Landelijke Vrouwen (KVLV) en Christelijke Beweging voor Vrouwen uit de Middengroepen (CMBV) die

dat vrouwen zich bewust werden van hun eigenwaarde.

Maar te midden van de smeltkroes van veranderende vrouwelijke gedragspatronen, bleef de politieke wereld overwegend mannelijk. En dit werd niet langer geduld, niet door de contesterende feministische groepen uit de jaren 1970, steeds minder door de grote zuilgebonden vrouwenverenigingen zoals KAV en SVV en ook niet door de tweede generatie vrouwelijke politici die in de jaren 1970 het parlement betrad. De aanstelling in 1965 van Marguerite

Stereotyperende reactie na de benoeming van Marguerite De Riemaecker tot minister, krantenartikel.

samen honderdduizenden leden telden. Er kan niet genoeg beklemtoond worden dat deze Vlaamse verenigingen, en in mindere mate hun Franstalige tegenhangers, een cruciale bijdrage hebben geleverd tot de verbetering van de levenskwaliteit, gaande van het terugdringen van de zuigelingensterfte tot het inrichten van gezellige woningen en het bereiden van gezonde en smakelijke maaltijden. Maar aanzetten tot politiek engagement deden ze tot in de jaren 1960 maar met mondjesmaat.

Het besef van de ongelijkheid

De tweede fase, die dreef op de golven van het politieke gelijkheidsideaal, is een recent gegeven. Het gelijkheidsfeminisme won snel veld in de maatschappijkritische jaren 1970, toen de Dolle Mina's in Vlaanderen en Marie Mineur in Franstalig België van de 'vrouwkwestie' een publieke zaak maakten. Die zogenaamde 'tweede feministische golf' fungeerde als een brandversneller, maar de kiemen van de verscherpte politieke bewustwording van vrouwen waren eerder gelegd.²⁰ Na de Tweede Wereldoorlog volgden steeds meer meisjes middelbaar onderwijs; de democratisering van het Belgisch onderwijs was in belangrijke mate een feminisering ervan. Vooral in de gunstige economische conjunctuur van de jaren 1960 traden vrouwen massaal toe tot de arbeidsmarkt. De welvaart bevorderde hun mobiliteit en betrouwbare anticonceptie opende een nieuw perspectief op zelfontplooiing. De spraakmakende staking van de arbeidsters van de wapenfabriek FN in Herstal in 1966 – ze eisten 'gelijk loon voor gelijk werk' – toont aan

De Riemaecker tot eerste vrouwelijke minister heeft in kranten nog opvallend misogynie commentaren uitgelokt, die niet door verontwaardigde vrouwelijke reacties werden gevolgd. De volgende regering, Eyskens-Cools I (1968-1971) telde geen enkele vrouwelijke minister en dat ging nagenoeg ongemerkt voorbij. Toen in 1972 Eyskens-Cools II aantrad, opnieuw zonder een vrouw, zette dat wel kwaad bloed. Bij de voorstelling van die regering in het parlement verlieten 11 vrouwelijke parlementairen uit protest de vergadering. Op de verwijdering in oktober 1973 van de twee vrouwelijke leden uit de regering Leburton-Tindemans-De Clercq (1973-1974), de staatssecretarissen voor Ontwikkelingshulp Irène Pétry (*Parti Socialiste Belge (PSB)*) en voor het Gezin Maria Verlact (*CVP*), werd door vrouwen, zowel door feministische als door zuilgebonden vrouwenverenigingen en tot in de dagbladders, bijzonder vervolgd gereageerd.

Toen pas drong het bij vele vrouwen door hoezeer ze ondergeschikt waren aan de mannelijke dominantie in de politiek. Een radicale nieuw-linkse minderheidsfractie van het feminisme wees alle verdere politieke participatie af: ze veroordeelde macht en machtsverwerving als expressie van een verwerpelijke vorm van mannelijkheid. Vrouwenpraatgroepen en vrouwenhuizen zetten zich af tegen het mannelijke hiërarchische politieke model ten voordele van de horizontale en egalitaire solidariteit van vrouwen voor vrouwen. Andere pluralistische en zuilgebonden vrouwenorganisaties eisten luidkeels een veel ruimere representatie van vrouwen in de politiek. Om gerespecteerd te >>

Staking van arbeidsters van FN Herstal in 1966.

terde in 1886 zijn weerstand tegen vrouwelijke artsen als volgt: "De vrouw is de metgezel van de man, en niet zijn rivale. Zij is het hart, de toeverlaat en niet de gids".¹⁹

Na 1900 kwam het accent in het discours

Bron: herkomst foto onbekend.

Bron: Het Laatste Nieuws, 30 juli 1965.

worden konden ‘enkelen’ niet langer volstaan, maar werd het behalen van een steeds groter aantal het electorale doel op zich. De Verenigde Feministische Partij/*Parti Féministe Unifié* die in 1972 tot stand kwam, poogde vrouwen

(re-)evalueren en (re-)valoriseren van het verschil.

Toch valt het op hoezeer geëngageerde vrouwen in bijna elke politieke familie sinds het einde van de negentiende eeuw sterk vergelijk-

Betoging van Dolle Mina, 1970.

we voor een merkwaardige paradox: de CVP-PSC, die sinds 1945 de gezinsbelangen hoog in het vaandel voert, heeft aan vrouwen meer electorale kansen geboden dan het egalitaire socialisme en het op de ontplooiing van het individu gerichte liberalisme. Aan christelijke zijde werd aan vrouwen bovenal politieke ruimte geboden omwille van de ‘andere’ waarden die zij vertegenwoordigden. De valorisatie van het verschil dus, dat nog versterkt werd door de standenstructuur van de CVP-PSC, liet toe de vrouwelijke representatie uit te smeren over de landbouwersgroep, de arbeiders en de middenstand.

Ik schuif de hypothese naar voren dat de dominantie van het verschil denken ook verklaart waarom Vlaamse politicae, nadrukkelijker dan de Franstaligen, in interviews stellen dat ze zich in hun politieke carrière bewust als vrouw hebben geprofileerd. In socialistische kringen daarentegen primeerde het universele klassenbelang op het particuliere vrouwenbelang en hebben de meeste Franstalige politicae zich veeleer sekseneutraal opgesteld. Irene Pétry noemde zich in 1980 een “un homme politique du sexe féminin”.

Tenslotte wil ik een kanttekening maken bij de totaalcijfers. Sinds 1974 is het aantal vrou-

over de partij- en taalgrenzen heen te mobiliseren met als doel de vrouw “inzake aantal op gelijke voet met de man” te brengen. De Nationale Vrouwenraad sensibiliseerde vrouwen in 1974 met de slogan “Stem voor de partij die je wil, maar stem op een vrouw”. De betekenisgeving aan vrouwelijke politici voldeed niet langer: men wilde meer dan de symbolische vertegenwoordiging van een traditioneel en vrij statisch vrouwelijk ideaal. In de plaats kwam de vrouwelijke eis tot maatschappelijke autodefiniëring en tot gelijke participatie van de vrouwelijke sekse aan de behartiging van het algemeen belang. Niet alleen het echte of vermeende ideaal van vrouwelijkheid moest vertegenwoordigd worden, maar de vrouwen zelf wensten in gelijkwaardig aantal en onderlinge verscheidenheid aanwezig te zijn in het centrum van de politiek.

Precies daarom kregen de “stem-vrouw”-campagnes vanaf 1974 een brede maatschappelijke weerklank, met inbegrip van een langzaam toenemend begrip voor de vrouwelijke eisen aan mannelijke kant. Met de benoeming in 1985 van een staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie, Miet Smet (CVP), behaalde het feminisme voor het eerst een pleitbezorger in het centrum van de uitvoerende macht. De quotawet van 1994 stelde, in de geest althans, het behalen van een derde van de te begeben zetels als doel voorop. Sindsdien stelt het pariteitsideaal de perfect gelijke representatie van beide seksen in het vooruitzicht.

Zoektocht naar een vrouwelijke politieke ruimte

Het groeiende bewustzijn van de ongelijke taakverdeling en kansongelijkheid heeft vrouwen er toe aangezet te zoeken naar een eigen ruimte in de politiek, als uitvalsbasis voor het realiseren van maatschappelijke veranderingen. De inhoudelijke invulling van die ruimte is doorheen de tijd en in de verschillende politieke partijen niet altijd dezelfde geweest. Ze blijft overigens aan evolutie onderhevig. De uitersten gaan van het geloof in het biologisch verankerde of cultureel bepaalde verschil, over het geloof in de absolute seksegelijkheid tot het

bare strategieën hebben ontwikkeld om erkend en gehoord te worden. In de schoot van alle Belgische partijen – behalve de jonge extreemrechtse formaties Vlaams Blok (nu Vlaams Belang) en *Front National* – kwam vroeg of laat een aparte vrouwenwerkgroep tot stand om de belangen van vrouwen binnen de partij te behartigen. Aangezien het vroege feminisme sterk in het liberale gedachtegoed verankerd was, verbaast het niet dat al in 1923 een Nationale Federatie van Liberale Vrouwen werd opgericht met een bescheiden politieke werking. In de CVP/PSC ging in 1946 met instemming van het partijbestuur een Vrouwensecretariaat van start, dat vanaf 1974 opgevolgd werd door de veel slagvaardigere drukingsgroep Vrouw en Maatschappij. Vanaf de jaren 1970 ondernamen ook de socialistische vrouwen pogingen om een eigen politieke vrouwenwerking gestalte te geven.

Samengevat wil dit zeggen dat in nagenoeg alle partijen het vrouwelijke ongenoegen geleid heeft tot aparte vrouwelijke politieke drukingsgroepen. Die drukingsgroepen hebben vervolgens getracht zich te verankeren in de bestuursorganen van hun partij en afspraken af te dwingen over het aantal vrouwen en de plaats van die vrouwen op de kieslijsten. Pas toen die interne strategieën onvoldoende bleken om een betekenisvolle toename van het vrouwelijke partijpolitieke potentieel te realiseren, werd naar een extern instrument gegrepen om een snellere en duurzame politieke verankering te bewerken: de quotawet Smet-Toback.

In de interne strategieën scholen ook enkele betekenisvolle verschillen. De communautaire verhoudingen en de divergerende ideologieën waarop de partijen berusten, hebben een merkbare invloed gehad op de mogelijkheden van vrouwen om zich in de Belgische politiek te profileren. Het gewicht van de CVP in Vlaanderen en van de linkse partijen in Wallonië vindt zijn weerslag in de cijfers: 56 procent van de vrouwelijke mandatarissen in Vlaanderen in de periode 1946-1995 behoorde tot de CVP, 42 procent van de Franstalige vrouwelijke mandatarissen in diezelfde periode was van socialistische of communistische signatuur. Hier staan

Bron: Pourquoi Pas?, 3 februari 1972.

De regering, Eyskens-Cools II telde geen vrouwelijk minister, karikatuur.

wen in het Belgisch parlement vrij sterk en ononderbroken toegenomen. Het profiel van de politiek actieve vrouw is op het eerste gezicht weinig veranderd. Aan Nederlandstalige kant waren, zowel vóór 1974 als in de periode 1974-1995, drie op vier vrouwelijke parlementairen gehuwd, ze hadden kinderen, de grote meerderheid had gestudeerd, de meesten waren vóór hun politiek mandaat beroepsactief geweest en ze waren vooraf ook geëngageerd geweest in

het socioculturele verenigingsleven. Toch zijn er twee noemenswaardige verschuivingen opgetreden. De eerste generatie Nederlandstalige vrouwelijke parlementairen (alle legislaturen vanaf 1921 tot 1971) trad pas aan rond 51 jaar en zetelde gemiddeld 11 jaar in het Parlement. De tweede generatie (vanaf de verkiezingen van 1974 tot 1995) begon haar parlementaire loopbaan op jongere leeftijd, rond 43 jaar, en zetelde gemiddeld slechts 7 jaar. Bovendien, zo stelde Stefaan Fiers voor heel België vast, zetelden vrouwelijke parlementairen over de periode 1946-1995 gemiddeld minder lang dan hun mannelijke collega's.²¹ De eerste generatie vrouwelijke parlementairen was weinig talrijk, maar had een rijpere leeftijd en grotere politieke duurzaamheid. De tweede generatie is talrijker en jonger, maar verdwijnt veel sneller van het politieke toneel. Die verschillen kunnen een invloed hebben gehad op de politieke slagkracht van beide generaties. De eerste generatie had het voordeel van haar leeftijdsgebonden maturiteit en jarenlange politieke expertise, maar ook het nadeel van haar geringe numeriek gewicht en van slijtage die eigen is aan te lang zetelen. De tweede generatie had het voordeel van haar groter aantal en leeftijdsgebonden dynamiek, maar ook het nadeel van de snellere circulatie van politiek weinig of niet ervaren vrouwen. Onderzoek van Karen Celis over de samenstelling van het eerste rechtstreeks verkozen Vlaams parlement in 1995, versterkt het beeld van vrouwelijke politieke vluchtigheid: niet minder dan 68,1 procent van de Vlaamse vrouwelijke parlementairen zetelde toen voor het eerst, tegenover slechts 31,3 procent nieuwelingen onder de mannelijke leden. De Vlaamse vrouwen die in 1995 verkozen werden, hadden gemiddeld zes jaar minder ervaring in een lokaal politiek mandaat dan de mannen.²² Deze snelle machtswisseling in de politiek doet denken aan de theorie van de Italiaanse socioloog Vilfredo Pareto over de circulatie van elites. In zijn *Trattato di sociologia generale* (1916) stelde hij de geschiedenis voor als een kerkhof van aristocratieën: door onderlinge wedijver en conflicten verdringen machthebbers elkaar. Op het politieke slagveld schijnen vrouwen het snelst te sneuvelen...

Vrouwen sommen vaak zelf op welke elementen een verontschuldiging zijn voor hun geringer politiek engagement: de zware belasting aangezien zij het grootste deel van de familiale zorgtaak op zich nemen; het probleem van de mannelijke politieke cultuur met avondvergaderingen, weekendactiviteiten en lobbywerk achter de schermen en ook het sterke machtsbehoud van mannen, dat zich vooral uit in de strijd om verkiesbare plaatsen op de lijsten. Bij dit alles moet echter de vraag worden gesteld naar het waarom. Niet de dubbele, soms driedubbele taak van vrouwen *an sich* vormt de kern van het probleem (de dag telt voor iedereen maar 24 uur), wel het feit dat echtparen het moeilijk hebben om de taakverdeling te herzien. Niet de mannelijke politieke cultuur *an sich* vormt een probleem, wel de sekseongelijke rolverdeling. ///

Vrouwen solidair

Vanaf 1974 gingen Stem-vrouw campagnes door, affiche.

Noten:

- Dit artikel is een uitgewerkte versie van mijn toespraak voor de Belgische Senaat op 10 november 2008, naar aanleiding van de zestigste verjaardag van het vrouwenstemrecht. Het steunt, tenzij anders aangegeven, op Leen Van Molle en Éliane Gubin red., *Vrouw en politiek in België*. Tiel, 1998.
- W.H. Posthumus-Van der Goot, *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen, 1977, p. 9 (eerste editie 1948).
- Henk de Smaele en Jo Tollebeek, 'Politieke representatie. De geschiedenis van een begrip', in: Henk de Smaele en Jo Tollebeek, *Politieke representatie*. Leuven, 2002, pp. 9-31.
- Henk de Smaele, 'Het Belgische politieke discours en de 'eigenheid' van de vrouw aan het einde van de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 1998, 4, pp. 27-38.
- De quotawet werd eerst toegepast op gemeentelijk en provinciaal niveau (verkiezingen van 1994), vervolgens op federaal niveau (verkiezingen van 1999). In 2002 werd de paritaire samenstelling van de kieslijsten ingevoerd, plus de verplichting om de twee eerste plaatsen op de lijsten te verdelen over een man en een vrouw.
- Marthe Boël, *Trente ans d'activité féminine*. Brussel, ca. 1905, p. 15 (eigen vertaling).
- Zie ook Nathalie Botteldoorn en Leen Van Molle, 'De gemeentepolitiek als leerschool? Vrouwen in de Oost-Vlaamse gemeenteraden, 1920-1940', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1998, 4, pp. 119-142.
- Virginia Woolf, *Een kamer voor jezelf*. Amsterdam, 1996, p. 59.
- Georgette Ciselet, *La femme, ses droits, ses devoirs, ses revendications*. Brussel, 1930, p. 178.
- Geciteerd in Denise De Weerd, *De dochters van Marianne*. Gent, 1997, p. 46.
- 'Assemblée générale des adhérents du Féminisme chrétien, tenue à Bruxelles (...) le 3 mars 1912' (eigen vertaling), geciteerd in Denise Keymolen, *Victoire Cappe*. Leuven en Louvain-la-Neuve, 2001, p. 133.
- Bart D'hondt, *Gelijke rechten, gelijke plichten. Een portret van vijf liberale vrouwen*. Brussel-Gent, 1996, pp. 15-16, p. 37, p. 42, pp. 69-72 en pp. 92-94.
- Virginia Sapiro ondernam in 1981 een opgemerkte poging om het begrip 'vrouwenbelang' te definiëren: 'Research Frontier Essay: When Are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women', in: *American Political Science Review*, 1981, pp. 701-716. Zie ook Karen Celis, 'Vertegenwoordiging in vrouwelijk meervoud. Behartiging van vrouwenbelangen en 'vrouwelijke' vertegenwoordiging in het Vlaams Parlement, 1995-1999', in: *Res Publica*, 2001, pp. 571-594.
- Louise Van Den Plas, *Discours prononcé à l'Assemblée de la*

Ligue démocratique de Courtrai, le 25 septembre 1911. Kortrijk, 1911, p. 17.

- Aldus het tijdschrift in 1913, zie Eliane Gubin, 'Les femmes et la citoyenneté politique en Belgique. L'histoire d'un malentendu', in: *Sextant*, 7, 1997, p. 179.
- Jo Deferme, *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België, 1886-1914*. Leuven, 2007.
- Dat was op een nationale studiedag voor CVP-vrouwen, cf. Van Molle en Gubin, *Vrouw en politiek*, p. 288.
- De socialistische partij bijvoorbeeld, benaderde vrouwen met een omvangrijke anti-Leopoldcampagne; ze zette tijdens de schoolstrijd haar vrouwelijke partijleden en vrouwenorganisaties in om zoveel mogelijk vrouwen te overtuigen hun kinderen niet naar het katholiek onderwijs te laten gaan. Zie Van Molle en Gubin, *Vrouw en politiek*, pp. 150-152.
- Toespraak aan de Luikse universiteit bij de opening van het academiejaar 1886-87 (eigen vertaling).
- Leen Van Molle, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2004, 3, pp. 359-397.
- In de periode 1946-1995 zetelden vrouwelijke Kamerleden gemiddeld 7,9 jaar, tegenover 9,5 voor de mannen. Terwijl bijna de helft van die vrouwen geen vijf jaar zetelde, was dat voor slechts een op drie mannen het geval. Van de rechtstreeks verkozen vrouwelijke senatoren bedroeg het gemiddelde mandaat 6,3 jaar, tegenover 8 jaar voor de mannen; 51 procent van de vrouwelijke senatoren zetelde minder dan vijf jaar, tegenover bijna 42 procent bij de mannen. Stefaan Fiers, *Vijftig jaar volksvertegenwoordiging. De circulatie onder de Belgische parlementsleden 1946-1995*. Brussel, 2000, p. 72, p. 76, p. 115 en pp. 118-119.
- Karen Celis, *Het Vlaams Parlement, nieuwe politieke cultuur en het potentieel voor een valorisatie van het maatschappelijk kapitaal van vrouwen in de politieke besluitvorming*. Brussel, 2001, p. 14.

Leen Van Molle is hoogleraar sociale geschiedenis aan de K.U.Leuven. Ze verricht onderzoek naar sociale identiteiten en bewegingen in de negentiende en twintigste eeuw. Adres: Blijde Inkomststraat 21/05 (postbus 3307), B-3000 Leuven, e-mail: Leen.Vanmolle@arts.kuleuven.be

Sekse en het Internationale Ravensbrück Comité

Een eigen strijd voor erkenning

In de eerste naoorlogse jaren werden in heel Europa comités opgericht door overlevenden van het concentratiekamp Ravensbrück. Dat kamp, in de buurt van Berlijn, werd in 1939 gebouwd als vrouwenkamp, maar vanaf maart 1941 was er ook een apart mannenkamp in Ravensbrück gevestigd. In totaal hebben 20.000 mannen en 132.000 vrouwen uit heel Europa in Ravensbrück gevangen gezeten. Mannelijke overlevenden hebben echter nooit deel uitgemaakt van de Ravensbrückcomités. Bovendien brachten deze vrouwencomités alleen het vrouwenkamp en het vrouwenverzet in herinnering.¹ De sekse-identiteit was voor de Ravensbrückcomités blijkbaar erg belangrijk, maar waarom? En hoe kreeg die identiteit gestalte?

/ Susan Hogervorst /

Met het oog op het twintigjarig bevrijdingsjubileum van de concentratiekampen, dat in zowel Oost als West-Europa groots werd gevierd, kwamen in de zomer van 1964 vertegenwoordigers van zeven internationale kampcomités bij elkaar in Brussel.² Bij deze bijeenkomst was één vrouw aanwezig, mevrouw Franck-Lejeune uit Frankrijk, en zij vertegenwoordigde de gevangenen van concentratiekamp Ravensbrück. Ze wees haar mannelijke collega's op de "zeer belangrijke plaats die de vrouwen van Europa in de maatschappij innemen". Dat zou volgens haar ook de boodschap moeten zijn van het bevrijdingsfeest bij het voormalige kamp Ravensbrück.³

Franck-Lejeune was afgevaardigd namens het Internationale Ravensbrück Comité (IRC). Deze overkoepelende organisatie van Ravensbrückcomités uit dertien landen werd in 1956 opgericht met het oog op de plechtige inwijding in september 1959 van een monument en een museum bij het voormalige kamp in de DDR. Daarna ondernam het geen activiteiten meer en bestond het eigenlijk alleen nog maar op papier.

Het was het Oostenrijkse Ravensbrückcomité dat een paar jaar later het initiatief nam om de internationale banden weer aan te halen. Voor de landelijke vergadering in mei 1963 in Wenen werden diverse buitenlandse Ravensbrücksters met wie nog contacten bestonden, uitgenodigd. Heroprichting van het IRC was het belangrijkste discussiepunt en er werd met grote bevoegdheid gesproken. De Franse Renée Mirande-Laval vond het "noodzakelijk" dat er weer een internationaal Ravensbrückcomité kwam, omdat de bestaande internationale organisatie van oud-verzetsstrijders, de *Fédération Internationale de la Résistance* (FIR) "tot dusver de belangen van vrouwen te weinig behartigde en er ook maar weinig vrouwen in de FIR waren vertegenwoordigd". Vrouwen speelden echter wel degelijk een belangrijke rol in het verzet en waren daarom, zo sprak ze, genoodzaakt om zelf

actief hun verzetsrol aan het publiek te tonen.⁴

Claire van den Boom, voorzitter van het Belgische Ravensbrückcomité, verwees naar het "feit" dat er "maar één kamp was geweest voor vrouwen". En juist daarom was het voor haar en het Belgische comité een grote teleurstelling dat het internationale comité na 1959 uitsluitend nog op papier bestond.⁵

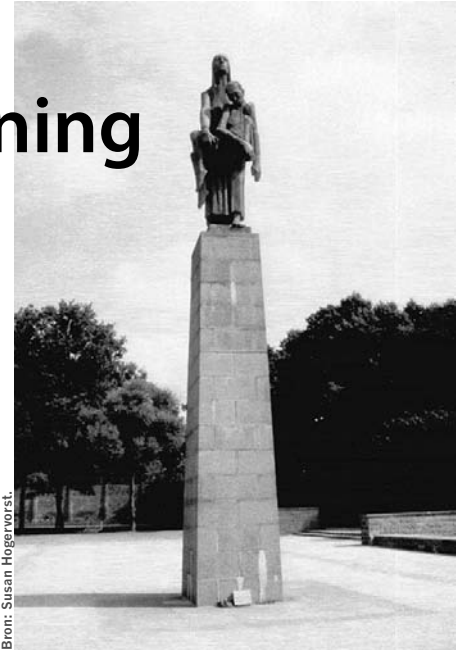
Vrouwen moesten dus de herinnering aan het 'enige' vrouwenkamp levend houden en *als vrouwen* strijden voor vrede en tegen fascisme en dat kon beter binnen een internationale organisatie van vrouwen, los van de FIR. Het bestaan van een nieuw op te richten IRC werd gemotiveerd en gelegitimeerd door zich af te zetten tegen de mannen van de FIR en dat was nieuw; bij de oprichtingsvergaderingen tussen 1954 en 1956 was van een speciale rol of taak van vrouwen nog geen sprake.

Wat die speciale belangen van vrouwen dan precies waren, werd niet nader gespecificeerd, maar de vrouwen van Ravensbrück zagen zichzelf als voorbeeld voor andere vrouwen die net als zij erkenning verdienden en politiek bewust moesten worden. De sekse-identiteit vormde dus behalve een bron van nieuw elan ook een legitimatie van het bestaan van het IRC en hield bovendien een politiek streven in. Maar waarom was sekse voor hen zo belangrijk, en hoe gaven ze een concrete invulling aan die sekse-identiteit?

Internationaal netwerk van wederopbouwvrouwenorganisaties

In december 1945, acht maanden na het einde van de oorlog, werd in Amsterdam een Initiatiefcomité Vrouwen van Ravensbrück opgericht. Behalve het onderhouden van contact tussen de oud-gevangenen had dit comité nog een ander doel, namelijk het oprichten van een progressieve vrouwenorganisatie. Dat zou de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) worden, opgericht op 3 november 1946. Ten minste acht van de achtentwintig NVB-oprichtsters hadden in Ravensbrück gevangen gezeten.⁶

Een van hen, de bekende verzetsvrouw Mies Boissevain-van Lennep, richtte bovendien een

Het monument 'Dragende', ook wel het 'monument van de solidariteit' genoemd, is uitgegroeid tot symbool van Ravensbrück. Het werd in 1959 bij het voormalige kamp Ravensbrück onthuld en is gemaakt door Will Lammert, foto.

feministische politieke partij op, Praktisch Beleid, die in 1946 meedeed aan de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen.⁷ Deze initiatieven maakten deel uit van een golf van politiek activisme onder vrouwen, waarin de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog van een betekenis werden voorzien.

Deze feministische opleving manifesteerde zich eveneens buiten Nederland en ook de buitenlandse zusterorganisaties van de NVB waren opgericht door, of hadden banden met vrouwen van Ravensbrück die betrokken waren bij het Ravensbrückcomité in dat land. Het meest zichtbaar was dat in Duitsland (later de DDR), waar de *Demokratische Frauenbund Deutschlands* (DFD) in 1947 mede werd opgericht door Ravensbrückoverlevende Emmy Handke. Zij leidde het Ravensbrückcomité en was bovendien jarenlang secretaris van het internationale Ravensbrückcomité.

De DFD, die als vrouwenpartij was vertegenwoordigd in het parlement, organiseerde tot eind jaren 1950 de jaarlijkse herdenkingen in Ravensbrück, voordat het terrein door de DDR-regering werd omgevormd tot nationale *Mahn- und Gedenkstätte* (waarschuwings- en gedenkplaats). Ook op die manier werd Ravensbrück tot een plaats gemaakt waar vrouwen aan vrouwen herinnerden en voor vrouwenbelangen opkwamen.

In België, Frankrijk en Oostenrijk bestonden ook banden tussen de aan de NVB en DFD verwante vrouwenorganisaties en de vrouwen van Ravensbrück.⁸ Deze landelijke vrouwenorganisaties maakten deel uit van de Internationale Democratische Vrouwen Federatie, opgericht op 29 november 1945 in Parijs,⁹ waarbij 850

gedelegeerden uit veertig landen uit alle werelddelen aanwezig waren, die 181 vrouwenorganisaties vertegenwoordigden.¹⁰ Ravensbrück-overlevende Marie-Claude Vaillant-Couturier uit Frankrijk was algemeen secretaris.¹¹ Af en toe sprak een prominente Ravensbrückster als spreker tijdens de internationale congressen.¹²

We hebben dus te maken met een internationaal netwerk van vrouwenorganisaties die ontstonden vanuit de oorlogservaringen en die zijn opgericht met een feministisch ideaal: vrouwen zouden een actieve rol moeten spelen in politiek en samenleving in de weder op te bouwen maatschappij, zodat herhaling van de oorlog zou worden voorkomen. De Ravensbrückcomités maakten deel uit van deze internationale wederopbouw-vrouwenbeweging en veel Ravensbrücksters zagen zichzelf, juist vanwege hun eigen kampervaringen die ze van een zin wilden voorzien, als voortrekkers in deze naoorlogse vrouwenbeweging. In België bijvoorbeeld, waar in 1948 het algemeen vrouwenkiesrecht werd ingevoerd, riepen Ravensbrücksters in het tijdschrift van de landelijke confederatie van oud-strijders vrouwen op hun nieuwe wapen zorgvuldig te gebruiken bij de opbouw van een vreedzame samenleving.¹³

Dit verklaart mogelijk waarom er geen mannelijke overlevenden bij de Ravensbrückcomités betrokken waren of werden, en waarom de vrouwen van de Ravensbrückcomités bij het uitdragen van de herinnering aan Ravensbrück alleen de vrouwen en niet de mannen memoereerden. Politieke gevangenen, zowel vrouwen als mannen, gingen al naar gelang de behoefte aan arbeidskracht vaak van kamp naar kamp, en sommige vrouwen die actief waren in een Ravensbrückcomité hadden maar een aantal dagen in het hoofdkamp Ravensbrück gevangenen gezeten. Belangrijker dan de duur van de gevangenschap, was de naoorlogse politieke strijd van vrouwen, waarvan Ravensbrück al snel onderdeel werd gemaakt. Ravensbrück, bekend als (het) vrouwenkamp, werd in heel Europa steeds door enkele vrouwelijke overlevenden geclaimd en exclusief met deze vrouwenstrijd verbonden. Mannen die (ook) in Ravensbrück gevangen hadden gezeten, moesten zich maar bij een ander kampcomité aansluiten. En, er moet gezegd, er waren voor mannen ook veel meer mogelijkheden om zich te organiseren in talloze andere kampcomités of in landelijke of Europese organisaties voor politieke gevangenen en oud-strijders. Zo werd Ravensbrück, ook in de constructie van een collectieve herinnering aan het kamp, een plaats voor vrouwen.

De Koude Oorlog maakte aan deze vrouwelijke gezamenlijkheid echter een resoluut einde. De herinnering aan de concentratiekampen en het verzet werd de inzet van een nieuwe politieke strijd, namelijk die tussen communisten en anticommunisten. De feministische vrouwenstrijd viel hieraan ten prooi. Van communistische zijde werden niet alleen veel kampcomités, maar ook de genoemde vrouwenorganisaties ingelijfd. Deze werden in feite vrouwenafdelingen van de communistische partijen.¹⁴ De niet-

communistes in deze vrouwenorganisaties en in de Ravensbrückcomités dropen af of werden uitgesloten, zodat Ravensbrück na 1948 een nagenoeg communistische aangelegenheid was.

Zorgzaamheid versus strijdbaarheid

Binnen dit rigide communistische kader, waarin niet sekse maar klasse het leidende principe was, was het voor de Ravensbrücksters allernuist gemakkelijk om zich als vrouwen te organiseren.¹⁵ Niettemin slaagden de vrouwen er af en toe in om activiteiten te organiseren waarin hun vrouwelijke eigenheid tot uitdrukking kwam. Zo werd tijdens één van de eerste vergaderingen van het in 1965 heropgerichte Internationale Ravensbrück Comité het opmerkelijke plan bedacht om een grote internationale jongerenontmoeting te organiseren in het voormalige kamp voor de kinderen van oud-gevangenen van Ravensbrück. Zo konden ze elkaar leren kennen en gezamenlijk zowel de herinnering aan het kamp, als de idealen van hun moeders voortzetten.¹⁶

Met groot enthousiasme en daadkracht selecteerden de Ravensbrückcomités de deelnemers en organiseerden ze discussiebijeenkomsten ter voorbereiding van de jongerenweek, die ruim een jaar later al plaatsvond. Om onduidelijke redenen namen niet alle dertien bij het IRC aangesloten landen deel. Er waren uit acht landen jongeren aanwezig.¹⁷ De jongeren-delegaties reisden, begeleid door een team van oud-Ravensbrücksters, op 6 juli 1967 af naar de DDR waar ze werden ondergebracht in een jeugdherberg in de buurt van Berlijn. De week was gevuld met discussie, sport en spel en filmvertoningen en het hoogtepunt was het bezoek aan de *Gedenkstätte* Ravensbrück op 9 juli. Daar waren duizenden (een Oostenrijks verslag sprak zelfs van honderdduizenden) burgers uit de DDR toegestroomd om de manifestatie tot een groots evenement te maken.¹⁸ De jongeren-delegaties hadden een gelofte voorbereid die steeds een van hen voor het massapubliek verkondigde.¹⁹

Na de geloftes van de jongeren sprak IRC-voorzitter Renée Laval de menigte toe. Zij had de jongste van haar drie kinderen meegenomen, en hoewel ze sprak “tot alle kinderen van de wereld”, had ze aan haar eigen kinderen gedacht toen ze haar toespraak schreef, zo vertrouwde ze een journalist toe.²⁰ Ze sprak onder andere: “Diepbewogen wend ik me tot jullie, de jeugd, zijn voor ons het kostbaarst. (...) Wij zijn niet hiernaartoe gekomen om jullie te laten zien hoe wij hebben geleden, of wat jullie ons verschuldigd zijn. Jullie zijn ons niets verschuldigd dan het leven. Maar juist daarom denken wij tegenover jullie verplichtingen te hebben, en wij willen zodanig handelen, dat dit leven, dat wij jullie hebben geschonken, goed zal zijn. Mogen jullie in staat zijn te vermijden wat wij slechts konden overwinnen”.²¹

Door hun eigen kinderen als adressanten van hun herinneringspolitiek te kiezen, probeerden

deze vrouwen hun herinneringen en hun antifascistische levenslessen te waarborgen.

Deze grootscheepse manifestatie had daarnaast echter nog een ander en wellicht belangrijker effect. Door hun kinderen *publiekelijk* bij het herinneringswerk te betrekken, gaven de Ravensbrücksters een concrete invulling aan hun identiteit als overlevenden van Ravensbrück: behalve verzetsvrouwen waren de vrouwen van Ravensbrück al dan niet letterlijk moeders die het leven hadden geschonken aan een naoorlogse generatie, en die ervoor konden of moesten zorgen dat die naoorlogse generatie blijvend in vrede kon leven. Op die manier werd hun politieke strijd en daarmee hun bestaan als organisatie gelegitimeerd. Een Oost-Duits tijdschriftartikel over de manifestatie spreekt van de 92.000 vrouwen die in Ravensbrück omkwamen of werden vermoord als “moeders van geboren en ongeborenen”. Op die manier lijkt het moederschap met terugwerkende kracht zelfs de motivatie te zijn geweest

Kinderen van oud-gevangenen van Ravensbrück uit verschillende landen bijeen in het voormalige kamp in juli 1967, foto.

Bron: Dokumentationsarchiv des Oesterreichischen Widerstandes, Wenen, dossier 50295.

voor het verzet van deze vrouwen voor en tijdens de oorlog, op grond waarvan ze immers in Ravensbrück terecht kwamen. De vrouwen van Ravensbrück presenteerden zichzelf hier dus als verzetsmoeders en werden ook als zodanig beschouwd.

Ook in het museum bij het voormalige kamp komt dat tot uitdrukking. Vanaf 1954 werden de voormalige kampen op het grondgebied van de DDR tot *Mahn- und Gedenkstätten* omgevormd, met monumenten en musea die herinnerden aan de antifascistische strijd. Dit was het initiatief van de FIR, de genoemde internationale federatie van oud-verzetstrijders, die nauwe banden had met de DDR-regering.

In de *Gedenkstätte* Ravensbrück werd volgens Insa Eschebach gestreefd “het vrouwenkarakter” van het voormalige kamp tot uitdrukking te brengen en “de vrouwen als draagsters van leven, allegorieën van de natie” voor te stellen.²² De vrouwen van Ravensbrück werden dus met name aan de DDR-burgeressen als voorbeeld gesteld, om hen zich te laten identificeren met de nieuwe, antifascistische natie. >>

Bij de plechtige inwijding van de *Gedenkstaette* Ravensbrück in september 1959 werd een monument onthuld gemaakt door Will Lammer. Het is een bronzen sculptuur op een zeven meter hoge zuil en beeldt een vrouw uit die een andere vrouw in haar armen draagt. Het kunstwerk 'Tragende' is een monument voor de solidariteit onder de gevangenen. Het werd het symbool voor Ravensbrück in de DDR; beelden van het monument sierden brochures over het kamp, en er werden ansichtkaarten van gemaakt die op grote schaal werden verspreid

Bron: Susan Hogervorst.

Het monument aangeduid als 'Muttergruppe' werd in 1965 onthuld aan de toegangsweg naar het herinneringscentrum Ravensbrück. Het werd vervaardigd door Fritz Cremer, foto.

onder scholen en vakbonden in de DDR. Opmerkelijk is dat het beeld al direct na de onthulling 'piëta' werd genoemd.²³ Op die manier werd de dragende vrouw ingepast in de traditie om vrouwen als moeder af of uit te beelden. De vrouwenfiguur onderscheidt zich echter wel van andere piëta's; ze staat rechtop, blik in de verte en treurt niet.

Bij de herdenking in 1965 werd een tweede monument in de *Gedenkstaette* onthuld, dat nog sterker dan het eerste de moederidentiteit van de gevangenen van Ravensbrück tot uitdrukking brengt. Dit door Fritz Cremer vervaardigde monument verbeeldt drie vrouwen die een baar dragen waarop een kind ligt. Voorop loopt een ander kind dat zich aan de jurk van een van de vrouwen vastklampt. Over dit monument, dat simpelweg 'Muttergruppe' heet, schreef de in de DDR gezaghebbende kunstschtica Jutta Schmidt in *Neues Deutschland* dat "het kind als symbool van de toekomst als doel van hun strijd kan worden begrepen".²⁴ Dat sluit aan bij de boodschap die het IRC twee jaar later uitdroeg tijdens de door haarzelf georganiseerde jongerenmanifestatie in de *Gedenkstaette* en het leek ook voor het grote publiek een

geschikter verbeelding van de identiteit van de Ravensbrücksters te worden gevonden; bij het dertigjarig bestaan van de *Gedenkstaette* in 1989 werd een postzegel uitgebracht waarop niet het eerste monument 'Tragende', maar de 'Muttergruppe' stond afgebeeld.²⁵

Toch konden niet alle oud-gevangenen zich vinden in de manier waarop de sekse-identiteit van de Ravensbrücksters in het voormalige kamp tot uitdrukking was gebracht. Zelfs het Oost-Duitse Ravensbrückcomité was niet tevreden. Na kennis te hebben genomen van het ontwerp voor het eerste monument, 'Tragende', schreef voorzitter Marga Jung in het najaar van 1957 een brief aan minister-president Otto Grotewohl. "Naar onze opvatting", schreef ze, "komt in het reeds gemaakte monument uitsluitend de gedachte aan de solidariteit tot uitdrukking, en niet de strijd tegen het fascisme die de vrouwen ook in de kampen voerden".²⁶

Maar hoe breng je vrouwenstrijd precies tot uitdrukking? Heroïek en strijd werden en worden meestal uitgebeeld door mannenfiguren; vrouwen worden vaak als symbool van iets anders afgebeeld, of als relatief wezen (moeder van een kind, vrouw van een man).²⁷ Het museum in Ravensbrück toonde tijdens de gevangenschap gefabriceerde borduurwerkjes, tekeningen en kinderspeelgoed als demonstratie van het vrouwenverzet, in plaats van de geïmproviseerde en gesmokkelde wapens en communicatieapparatuur en plattegronden die in andere kampmusea van het verzet getuigden.

Blijkbaar was het gemakkelijker om vrouwenstrijd in gesproken en geschreven woord uit te drukken. Het Belgische Ravensbrückcomité organiseerde te midden van alle plechtigheden voor het dertigjarig bevrijdingsjubileum in april 1970 een persconferentie vanwege de "tendens" in alle media-aandacht voor de concentratiekampen "om de rol van vrouwen in het verzet te verduisteren", zo sprak voorzitter Claire van den Boom de journalisten toe.²⁸ De verzamelde pers kreeg ook twee teksten uitgelekt, een over Belgische vrouwen in Ravensbrück en een over Belgische vrouwen in het verzet en in de concentratiekampen. In de in totaal zestien pagina's worden de ontstaansgeschiedenis van het kamp, het kampleven en bovendien zeer uitgebreid verzets- en solidariteitsacties in het kamp zelf beschreven. "Al deze voorbeelden getuigen van de moedige deelname van vrouwen aan het verzet, van hun heldhaftige strijd tot in de concentratiekampen. Net zoals de mannen hebben zij het beste van zichzelf gegeven om een einde te maken aan het nazisme, om de vrijheid en de onafhankelijkheid van ons land te heroveren."²⁹

Hier geen moederschap om de sekse-identiteit van de vrouwen van Ravensbrück gestalte

te geven, of om hun verzet te legitimeren (hoewel beide Ravensbrückmonumenten die België rijk is vrouwenfiguren met kind uitbeelden). Dat hebben ze op eigen titel gedaan, net zoals de mannen.

Ook in de retoriek van de Ravensbrückcomités in Oostenrijk en Nederland was 'moederschap' opvallend afwezig. Bij de onthulling van het Ravensbrückmonument op het Amsterdamse Museumplein in 1975, wat als hoogtepunt van de erkenning van en de belangstelling voor het Ravensbrückcomité in Nederland kan worden beschouwd, legde secretaris Stennie Pratomogret een verband tussen het verzet van de Ravensbrücksters en het huidige feministische verzet tegen onderdrukking: "In dit internationale jaar van de vrouw zijn wij ons ervan bewust dat onze strijd niet voor niets is geweest, maar ook niet geëindigd is". En ook verwoordde ze het emancipatorische streven naar rehabilitatie van de verzetsvrouw: "Ondanks alle verscheidenheid, ondanks voorkomende meningsverschillen, omvatte het verzet tegen de meest onmenselijke onderdrukking en uitbuiting vrouwen en mannen, die vochten voor die menselijke waardigheid. Vrouwen [speelden] daarbij een even hardnekkige als moedige rol in alle geledingen van het verzet".³⁰

Dit monument is een abstract object en verbeeldt geen vrouwen- of moederfiguur. Alleen uit een tekst blijkt dat het om een monument voor Ravensbrück en voor verzetsvrouwen gaat: "Voor haar die tot het uiterste 'neen' bleven zeggen tegen het fascisme. Vrouwen van Ravensbrück, 1940-1945". In Oostenrijk is er geen Ravensbrückmonument en er werden ook geen aparte Ravensbrückherdenkingen gehouden. Wel organiseerde het Ravensbrückcomité tentoonstellingen en bracht het brochures uit, waarin eveneens de verzetsrol van vrouwen werd onderstreept.

Uit deze voorbeelden blijkt de voortdurende worsteling van de georganiseerde Ravensbrücksters met het invullen van hun sekse-identiteit, die evenwel van groot belang was om te worden gezien en gehoord. Vrouwen zijn niet de enigen met een sekse en niet de enigen die daarmee worstelen; het zou zeer interessant zijn om de constructie en betekenis van mannelijkheid te onderzoeken in organisaties van mannelijke kampoverlevenden en verzetsstrijders. Ik heb met deze bijdrage willen laten zien dat sekse een van de manieren was en is waarmee herinneringen betekenis en relevantie krijgen en tot zingevende, identiteitsconstituerende verhalen worden gemaakt, en dat met deze collectieve herinneringen ook noties van gender worden geproduceerd en gereproduceerd. ///

De noten bij dit artikel staan op pagina 29.

Susan Hogervorst is promovendus aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar ze geschiedenis studeerde. Aan de Universiteit van Amsterdam en de Humboldt Universiteit in Berlijn specialiseerde ze zich in genderstudies. In 2010 verscheen haar dissertatie *Oorlogsverleden als opgave. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010*. (werktitel) Zie: <http://www.fhk.eur.nl/english/personal/hogervorst/research/>.

Mieke Aerts

In deze rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert over de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historicapagina* van de website van de VVG kunt u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publieke debat rond genderonderzoek stimuleren. Deze keer komt Mieke Aerts aan het woord. Zij is benoemd tot bijzonder hoogleraar Politieke geschiedenis van gender in Nederland aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Ze bekleedt de Wilhelmina Drucker Leerstoel die is ingesteld door Aletta, het voormalige Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging, het IIAV. De oratie van Mieke Aerts, getiteld 'De vechtjas', vond plaats op 22 januari 2010.

/ Greetje Bijl en Sara Tilstra /

Mieke Aerts heeft zich de afgelopen jaren veelvuldig bezig gehouden met de relatie tussen politiek en sekse. Ze begon haar wetenschappelijke carrière in 1980 aan de Universiteit van Amsterdam waar ze heeft gewerkt als universitair docent Vrouwenstudies Sociale Wetenschappen. In 1998 nam ze ontslag en sindsdien werkte zij als zelfstandig onderzoeker, onder andere geaffilieerd aan het Amsterdamse Belle van Zuylen Instituut en Aletta. Ze schreef een aantal invloedrijke artikelen over kernbegrippen binnen genderstudies en over de noodzaak van een historiserende kijk op sekse. Daarnaast is ze een van de drie redacteurs van een begripsgeschiedenis van sekse in Nederland die dit najaar zal verschijnen. Verschillende onderzoekers werken vanaf 2005 aan de totstandkoming van deze bundel.

Onderzoeksdoelen

Tijdens de bekleding van de bijzondere leerstoel wil Aerts zich vooral bezighouden met de politiek buiten het parlement. Ze wil dus niet per se onderzoek gaan doen naar vrouwen in de politieke partijen, maar eerder naar de rol van politiek in de maatschappij. Het denken over sekse en sekse als politieke kwestie, vindt ze daarbij belangrijk. Aerts is zelf opgeleid in de sociologie en de geschiedenis, waardoor ze een voorkeur voor een brede interpretatie van politiek ontwikkelde. Belangrijk voor haar zijn vragen als: wat is politiek eigenlijk? En wat is er zo specifiek aan sekse?

In onze westerse welvaartstaat staat het idee van democratie centraal. Het ideaal daarbij is een maatschappij waar geen enkel privilege meer geldt. In dat geval is er een maatschappij waarin iedereen serieus genomen wordt. Dat is heel mooi en wordt vaak idyllisch geïnterpreteerd, maar in werkelijkheid bestaan er enorm veel conflicten over wat belangrijk is in het leven en die moeten dan óók serieus worden genomen. Ook sekse leidt tot dat soort conflicten. Het is lastig om deze problemen in een kader te plaatsen, want sekse past voor een heel groot deel niet in de kaders die meestal binnen politieke geschiedenis en politicologie worden ge-

hanteerd. "Je zou bijvoorbeeld kunnen zeggen dat vrouwen andere belangen hebben dan mannen, maar zodra je niet meer precies weet of alle vrouwen wel dezelfde belangen hebben, dan gaat dat niet meer op. Er bestaan allerlei conflicten, die niet terug te leiden zijn tot specifieke belangen. Want belangen kun je pas hebben als je ook al gedefinieerd hebt dat er mensen zijn die belangen hebben. Bij sekse gaat het juist vaak over zaken die daar een ni-

veau onder liggen, of boven." Het intrigeert Aerts hoe mensen deze conflicten oplossen. Ze zou ook graag meer onderzoek willen doen naar feministische organisaties: "Wat hebben zij op hun repertoire om sekse als kwestie op de agenda te zetten? Wat zien deze organisaties als strijd? Houdt de strijd ooit op? En hoe zouden ze de strijd dan kunnen winnen? En hoe verschilt dit met andere bewegingen? Er zijn altijd perioden van strijd, maar ook perioden waarin niet veel gebeurt, waarin het suddert."

De vrouwenbeweging gebruikt de metafoer van een golf. Aerts vindt deze term opmerkelijk: "In de geschiedenis van het socialisme wordt nooit gesproken over golven, waarom

doet de vrouwenbeweging dat dan wel?" Ze vindt de metafoer in de dagelijkse discussie over wat feminisme is en wat je er mee zou willen, vaak belemmerend. "De term is in de jaren 1970 door de feministen van de tweede golf bedacht. De indruk ontstond zo dat er tussen de eerste en tweede golf nauwelijks iets is gebeurd. Maar dat is niet het geval, in de tussentijd zijn belangrijke wettelijke en sociale veranderingen op het gebied van arbeid en rechtspositie verworven. In veel landen om ons heen hebben vrouwen in deze periode kiesrecht gekregen." Het 'dal', dat tussen de twee golven zou zitten, geeft het gevoel van teruggang, terwijl dat volgens Aerts dus niet terecht is. Ze vindt het interessant om te onderzoeken waarom deze metafoer gebruikt wordt en wat die zichtbaar en onzichtbaar maakt in de geschiedenis van het feminisme.

De kwestie komt voor een deel ook in de begripsgeschiedenis van sekse in Nederland aan bod. Die begripsgeschiedenis gaat vooral over het denken over sekse en hoe sekse als catego-

rie uitgevonden is. De auteurs van de begripsgeschiedenis willen laten zien dat sekse of gender inderdaad een geschiedenis heeft en dat er ook af en toe verdichtingen zijn in het debat. Er bestaat nog nergens een begripsgeschiedenis van gender en Aerts hoopt dat de Nederlandse bundel het begin is van een internationale discussie.

Persoonlijke drijfveren

De benoeming tot bijzonder hoogleraar Politieke geschiedenis van gender in Nederland is in principe voor vijf jaar. Aerts vindt het "te bizar voor woorden" dat er op dit moment geen enkel ander hoogleraarschap bestaat dat zich met gender als historische categorie bezighoudt. >>

Het is haar streven om aan haar collega's en anderen duidelijk te maken dat dit onderzoeksveld wel een gewoon hoogleraarschap verdient: "Het is een specialisme met veel meer impact en reikwijdte dan bijvoorbeeld de boekdrukkunst in de zeventiende eeuw."

Uit eigen ervaring heeft ze gemerkt dat de behoefte bestaat. De afgelopen jaren waarin ze als freelance historica werkte, werd ze voortdurend gevraagd voor projecten en voor het mee-lezen aan proefschriften omdat "er ook nog iets met gender gedaan moest worden". Ook als ze naar de studenten kijkt, dan ziet ze dat de be-

gen er misschien voor vrouwen anders uitzagen dan voor mannen. Binnen het feminisme bestond het idee dat de hele geschiedenis moest worden herschreven. Achteraf gezien vindt Aerts dat wat ambitieus geformuleerd, maar er is misschien toch meer van gerealiseerd dan ze toen kon vermoeden.

In de jaren 1970 en 1980 werden succesvolle pogingen gedaan om binnen de academische wereld mensen aan te stellen voor genderstudies. Op dit moment is daar nog maar weinig van over en Aerts vindt dat jammer. Hoe het komt weet ze niet, maar het moet betekenen dat gender tot nog toe niet geaccepteerd is als een gewoon onderdeel van de geschiedwetenschap. Ze vindt dat erg opvallend, want in de landen om ons heen, en vooral in Amerika, is het kijken naar gender veel gewoner. In Nederland is dat soort invalshoeken grotendeels verloren gegaan.

Er staat wel tegenover dat een aantal vrouwelijke historici inmiddels hoogleraar is geworden. Aerts hoopt dat zij ook iets met gender doen, maar in de leeropdracht van deze vrouwen staat gender of sekse niet specifiek aangeschreven. Aerts vindt dat je als vrouw niet het gevoel moet hebben per se iets met gender te moeten doen, "maar er moeten wel mensen zijn die het in de lucht houden". Ze is dan ook blij dat zij deze rol kan vervullen en ze vindt het goed dat Aletta de Wilhelmina Drucker-leerstoel in het leven heeft geroepen.

Uit onderzoek van Marieke van den Brink is gebleken dat het bij de sollicitatieprocedure voor hoogleraren vaak om een black box gaat, waar een aantal kandidaten in worden gestopt en waar meestal een man uitkomt. Historica vraagt zich af of er ook een man benoemd had kunnen worden op deze leerstoel. Aerts heeft geen idee. Ze denkt niet dat Aletta een principeel bezwaar zou hebben gehad tegen de benoeming van een man. Er zijn echter maar weinig mannen met deze specialisatie. Zelf zou ze het niet problematisch vinden, denkt ze. Maar bij nader inzien zou ze misschien wel denken "toch niet weer een man"! Ze is daar ambivalent over.

Vrouwenquota

Sommige kwesties kunnen opgelost worden door een wet te maken met geboden en verboden. Aerts vraagt zich af of dat ook opgaat voor quoteringsmaatregelen zoals in Noorwegen, die ervoor zouden moeten zorgen dat er meer vrouwen aan de top van het bedrijfsleven komen. Het is volgens haar beter om aandacht te besteden aan de mechanismen die ertoe leiden dat vrouwen bij benoemingen benadeeld worden: "De maatschappij bestaat voor 51 procent uit vrouwen, moeten alle functies op die manier verdeeld worden? In ieder geval moet vrouwen niets in de weg gelegd worden om de top te bereiken. Je moet kijken waar vrouwen worden tegengehouden en daar maatregelen nemen." De aanwezigheid van vrouwen in topposities is *path dependent*, dat betekent dat wat je kunt doen als vrouw aan de top afhankelijk is van hoe je daar gekomen bent. Vrouwen aan de top zijn al door zoveel sluizen heen gegaan om

daar te komen en volgens Aerts zou de belangrijkste vraag in deze discussie moeten zijn wat vrouwen aan de top nu eigenlijk willen of zouden moeten willen. Quotamaatregelen lijken heel overzichtelijk en het geeft beleidsmakers wellicht een gevoel van daadkracht, maar de discussie gaat dan al snel alleen nog maar over welke cijfers gehanteerd moeten worden en vanaf welk moment die cijfers gehaald moeten zijn. Het gaat er dan niet meer om wat je eigenlijk wilt. Dragen meer vrouwen aan de top bij tot het verminderen van sekseongelijkheid? Aerts weet dat nog zo net niet.

Vrouwen in de politiek

Na de invoering van het vrouwenkiesrecht is vaak niet bijgehouden of vrouwen anders kozen dan mannen. De aandacht ging vooral naar de eventuele effecten van het passief kiesrecht, dat wil zeggen, wat vrouwen als gekozenen te weeg brachten of niet. In het handboek van P.J. Oud over parlementaire politieke geschiedenis wordt eenvoudigweg gesteld dat vrouwen in de politiek helemaal geen verschil hebben gemaakt. Dat is volgens Aerts te gemakkelijk, omdat er lange tijd zo weinig vrouwen tot het parlement konden doordringen dat die bijna per definitie weinig invloed konden uitoefenen. Maar ook als er veel meer vrouwelijke parlementsleden zijn, spelen er zoveel variabelen mee dat het haast niet te onderzoeken valt welke veranderingen in de parlementaire politiek nu precies met sekse te maken hebben. Aerts is van mening dat de aanwezigheid van meer *feministen* in het parlement wel verschil zou maken, maar meer *vrouwen* niet automatisch. Volgens haar is het een telkens terugkerende illusie binnen de vrouwenbeweging dat vrouwen als groep dingen anders zouden doen dan mannen als groep. In haar proefschrift over de politieke emancipatie van katholieke vrouwen geeft ze hier een voorbeeld van. In het Katholiek Vrouwenstituut, waar onder andere minister Marga Klompé uit voortkwam, dachten ze ook dat ze als vrouwen dingen anders zouden doen. Het idee was dat vrouwen aardiger waren. Des te groter was de desillusie toen er echt macht kon worden uitgeoefend. Natuurlijk gebeurden er allemaal dingen zoals die altijd gebeuren; persoonlijke ijdelheid speelt een rol en mensen draaien elkaar een loer. "Het is een illusie dat vrouwen onderling aardiger zijn en het anders doen dan mannen onderling. Het is goed als vrouwen onder ogen zien dat dit soort verschillen niet aan vrouwelijkheid of sekse gekoppeld zijn. Het is zeker het nastreven waard om een politieke praktijk te ontwikkelen waarin je elkaar niet afroeft om het afroeven, maar dit heeft niet automatisch met sekse te maken."

Sekse als juridisch onderscheid

Sommigen menen dat de introductie van het begrip gender in vrouwenstudies de mogelijkheid bood om aan te geven dat sekse niet alleen in je lichaam zit, maar ook een cultureel en sociaal aspect heeft. Gender als identiteit kon zo van lichamelijke sekse los gedacht worden. Aerts is geen voorstander van een dergelijke vi-

Bron: Aletta, Instituut voor vrouwen geschiedenis.

Katholiek Vrouwenstituut, foto.

langstelling voor gender de laatste vijf jaar aan het toenemen is. Ze vindt het jammer, dat er vanuit de opleiding dan weinig mogelijkheden zijn om daar meer mee te doen.

Haar persoonlijke drijfveren om zich bezig te houden met vrouwen geschiedenis en gender geschiedenis vinden hun oorsprong in het feminisme. Toen Mieke Aerts in 1970 ging studeren was het de tijd van democratisering en de actieve studentenbeweging. Ze kwam uit een milieu waar studeren niet gewoon was. Haar ouders konden zich niet voorstellen dat iemand geschiedenis ging studeren, "omdat je daar toch niets mee kon doen". Daarom moest ze maar dokter worden en zo begon ze als student medicijnen. Na een jaar ging ze toch geschiedenis en sociologie studeren. Ze voelde zich nauw betrokken bij wat in die tijd vrouwenstudies en vrouwen geschiedenis heette, maar die termen heeft ze altijd betreurd. Feminisme is voor haar een strijd tegen zaken waar vooral vrouwen last van hebben, maar als wetenschappelijke activiteit moet je het in een breder perspectief plaatsen. Alleen onderzoek doen naar vrouwen is te beperkt. Het feminisme in de wetenschap gaat niet over vrouwen als probleem, maar neemt sekse als invalshoek. "Wij waren helemaal geen probleem, maar hadden alleen last van wat we toen onderdrukking noemden." Toch was het zeker in de jaren 1970, en nu nog steeds, belangrijk om vrouwen zichtbaar te maken in de geschiedenis. Het was in die tijd niet gebruikelijk om bij wetenschappelijk onderzoek ook te kijken of historische ontwikkelin-

sie op sekse en gender. Volgens haar is het beter om gender gewoon als een Engels synoniem voor sekse te gebruiken, en niet sekse/natuur tegenover gender/cultuur te plaatsen. Dat neemt niet weg dat er op de culturele status van sekse nog heel wat af te dingen valt. In 1973 werd een pleidooi gehouden om sekse als categorie uit de burgerlijke stand te halen. Dit is niet gelukt. Het zou voor verwarring zorgen bij het huwelijk, omdat bepaald was dat de partners van verschillende sekse moesten zijn. Dit probleem is met de openstelling van het huwelijk voor mensen van gelijk geslacht opgelost, maar sekse wordt nog steeds als juridisch onderscheid gebruikt. Aerts vindt het wel een spannende gedachte om sekse uit de gemeentelijke basisadministratie te halen. Als analogie gebruikt ze de registratie van etnische identiteit in de Verenigde Staten. In Nederland zijn we daar op tegen en Aerts vraagt zich af waarom je sekse dan wel moet registreren. De parallel met etniciteit kan ook anderszins verhelderend zijn. "Sommige uitspraken worden heel beledigend gevonden voor mensen met een bepaalde etniciteit, terwijl dezelfde soort uitspraken over vrouwen niet erg wordt gevonden. Dat wil niet zeggen dat er een verbod op zulke uitspraken moet komen, maar je kunt je wel afvragen waarom dit verschil bestaat." Sekse is zo'n moeilijke en gecompliceerde kwestie, waar iedereen me te maken heeft, van welke religie, etniciteit en leeftijd je ook bent. Overigens denkt Aerts dat in een maatschappij die zaken rond sekse goed regelt, het moeilijker is om andere vormen van ongelijkheid achteloos te laten voortbestaan.

Historica

Ze noemt zichzelf *historica*, maar dit is geen bewuste keuze. Vroeger was daar wel eens strijd over. Het raakt aan de kern van het probleem van het gelijkheids- en verschilfeminisme. Is het strategisch slim om met de term 'historica' zichtbaar te maken dat een vrouw ook historicus kan zijn? "Als je vrouwen in de wetenschap zichtbaar wilt maken, maar alleen onderzoek doet naar vrouwen, dan draag je er zelf toe bij dat iedereen meteen aan vrouwen denkt als het woord 'gender' valt. De nadruk leggen op sekse heeft als nadeel dat sekse alsmat een kwestie is." Aerts denkt dat we voorlopig nog

Bron: Aletta, Instituut voor vrouwengeschiedenis.

Fotoportret Wilhelmina Drucker.

niet van dit soort vragen af zijn, maar ze is door de jaren heen gesterkt in het idee dat het helpt om zaken hoe dan ook te verwoorden. Het risico dat je daardoor sekse of de positie van vrouwen telkens als iets bijzonders neerzet, moet je er dan maar bijnemen. Als je dat niet doet neem je namelijk ook een risico, en geef je de macht van de vanzelfsprekendheid en de gevestigden ruim baan.

Aerts vindt geschiedenis juist interessant, omdat daarmee de vanzelfsprekendheid van bestaande machtsverhoudingen ter discussie kan worden gesteld, omdat duidelijk wordt dat het ook anders had gekund. "Dat betekent overigens niet dat het gemakkelijk is om dingen te veranderen, maar je kunt daar met behulp van historische kennis wel beter over nadenken. Geschiedenis bevrijdt onze verbeelding." ///

Greetje Bijl en Sara Tilstra zijn redactieleden van *Historica*.

Noten bij het artikel van Susan Hogervorst op pagina 24-26:

- Een uitzondering is het Nederlandse Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, dat het mannenkamp op zijn website vermeldt en op aandringen van enkele mannelijke Ravensbrückoverlevenden in 2005 een gedenkplaat aanbracht op het Ravensbrückmonument op het Amsterdamse Museumplein, waarop ook de mannelijke gevangenen worden genoemd.
- In heel Europa hadden overlevenden van diverse grotere concentratiekampen in de eerste naoorlogse jaren kampcomités opgericht, aangestuurd door overkoepelende internationale kampcomités. Veel van deze landelijke comités en alle internationale kampcomités werden bestuurd of aangestuurd door communisten, die de geschiedenis van het verzet en de concentratiekampen inzetten voor hun eigen antifascistische herinneringspolitiek.
- Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten, Mahn- und

Gedenkstätte Ravensbrück (StBG MGR) Fürstenberg/Havel, RA 1-3-5-61 Verslag vergadering internationale kampcomités, Brussel 28.6.1964, p. 3.

- StBG MGR Fürstenberg/Havel, RA 1-3-5-4. IV 62 Bericht über die Teilnahme an der Generalversammlung der Österreichischen Lagergemeinschaft Ravensbrück am 18. Mai 1963, p. 4.
- StBG MGR, RA 1-3-5-61 LXII 19-21. Op 26 april 1965 werd het IRC heropgericht in Brussel. Ravensbrückcomités uit elf, later zeventien Oost- en West-Europese landen waren bij het IRC aangesloten. Per comité werden twee vrouwen afgevaardigd bij de jaarlijkse vergaderingen, die steeds in een ander land plaatsvonden. Daar werd verslag gedaan van de activiteiten en werden resoluties geschreven tegen de vrijlating van oorlogsmisdadigers, tegen de wapenwedloop, tegen de oorlog in Vietnam, et cetera. Deze resoluties werden vervolgens aan regeringsleiders en naar de Verenigde Naties gestuurd, en zo probeerden de vrouwen Ravensbrück de wereldpolitiek te beïnvloeden en hun kampervaringen van een zin te voorzien.
- Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Neder-*

land, 1946-1976. Meppel/Amsterdam, 1990, p. 58.

- Zie het archief Adrienne Minette Boissevain-van Lennepe in Aletta, Instituut voor vrouwengeschiedenis, Amsterdam.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam, Bro 1735/16 fol. IDFF (ed.) *10th anniversary of the Women's International Democratic Federation* (Berlijn 1955), p. 25.
- De officiële oprichtingsdatum is 1 december 1945. Zie de statuten van de Women International Democratic Federation op <http://www.fdim-widf.com.br/indexingles.htm> (24.10.2008). Zie voor de geschiedenis van deze in oorsprong antifascistische vrouwenorganisatie Bob Reinalda en Natascha Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties, 1868-1986. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen*. De Knipe, 1989 en Leila Rupp, *Worlds of women. The making of an international women's movement*. Princeton, 1997.
- IISG, 60/82, IDFF (ed.) *Eugenie Cotton*. Berlijn, 1968, p. IX.
- IISG, IDFF (ed.) *As one! For equality, happiness and peace. World Congress of Women, Copenhagen, June 5-10, 1953*, p. 160 en p. 212.
- Tussen het IDVF en het IRC bestonden geen samenwerkingsverbanden, zo blijkt uit het archief van het IRC en uit mijn interviews met leden van diverse Ravensbrückcomités.
- Marcelle Frere-Leroy, 'Chronique de la femme', in: *L'Effort/De kracht* 4, april/mei 1948, p. 7.
- Hierover schreef Jolande Withuis met betrekking tot de NVB in haar reeds genoemde dissertatie *Opoffering en heroïek* en met betrekking tot een aantal kampcomités *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*. Amsterdam 2005. Over organisaties van oud-gevangenen in Frankrijk, België en Nederland: Pieter Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge, 1999.
- Zie Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale...*
- Auteur onbekend, 'Wo ihre Mütter gefangen waren', in: *Neue Mahnruf*, juli 1967, p. 3.
- Dokumentationsarchiv des Oesterreichischen Widerstandes (DOeW) Wenen, 50295, knipselmap, fragment Oostenrijks tijdschriftartikel opgenomen waarin België, Denemarken, Frankrijk, Hongarije, Italië, Oostenrijk, Polen en de Sovjet-Unie als deelnemende landen worden genoemd. In de Brochure *60 Jahre Befreiung*, uitgegeven door het IRC in 2005 wordt gesproken van 350 deelnemers uit elf landen. Internationales Ravensbrück Komitee (ed.) *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück 1945-2005. 60 Jahre Befreiung*. Fuerstenberg/Havel 2005, p. 18, privébezit. De deelnemers varieerden in leeftijd van zestien tot vijftig jaar, zie: DOeW, 50295, Liste der 10 Jugendlichen die noch weitere 7 Tage Gäste der FDJ sein werden.
- DOeW, 50295, bij noot 13 genoemd Oostenrijks tijdschriftartikel.
- DOeW, 50295, Gelöbnis Österreichische, Belgische, Französische Delegation.
- DOeW, 50295, knipselmap, fragment Duits tijdschriftartikel 'Die Hoffnung der Mutter', zonder titel tijdschrift.
- DOeW, 50295, rede Laval auf der Kundgebung am 9.7.1967 anlässlich des Internationalen Ravensbrück Jugendtreffens.
- Insa Eschebach, 'Geschlechtsspezifische Symbolisierung. Zur Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück', in: *Metis*, jg. 8 nr. 15, 1999, pp. 12-27.
- Insa Eschebach e.a. (eds.), *Die Sprache des Gedenkens. Zur Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück 1945-1995*. Berlin 1999, p. 56.
- StBG MGR, RA 1/4-3, Ordner 11, brief Marga Jung aan Otto Grotewohl, 30.11.1957.
- StBG MGR, P-NMG/46 (1989), kopie van de postzegel en monografie van directeur Egon Litschke over het jubileum, september 1989.
- Schmidt in *Neues Deutschland*, 25.4.1965, geciteerd in Insa Eschebach, *Die Sprache des Gedenkens. Zur...*, p. 65.
- Zie over dit onderwerp bijvoorbeeld Marjan Schwegman, 'Oorlogsgeschiedschrijving en seksueel geweld. Het probleem van de historisering van het vrouwelijk slachtofferschap', in: *Sekse en oorlog. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Amsterdam, 1995, pp. 145-151; Ute Scherb, 'Auf den Sockel gebracht. Frauen und Denkmäler in Kaiserreich und Republik', in: *Frauen & Geschichte Baden-Württemberg* (Hg.) *Frauen und Nation*. Tübingen, 1996, pp.143-184.
- Studiecentrum Oorlog en Maatschappij (SOMA), Brussel, AA 936-10, archief Claire van den Boom-Martchouk. Toespraak Claire van den Boom tijdens persconferentie Brussel op 9 april 1970.
- SOMA, Brussel, AA 936-10, archief Claire van den Boom-Martchouk. Claire van den Boom en Marie Mahieu, 'Les femmes Belges dans la Résistance et dans les camps de concentration', p. 9.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Amsterdam, archief Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR), rede Stennie Pratomo-Gret bij de opening van de tentoonstelling *Vrouwen in het Verzet* in het Vincent van Gogh Museum, Amsterdam, 25 april 1975.

Stop een vrouw in uw stembus

Om meer vrouwen in de politiek te krijgen, maakte de Belgische vrouwenbeweging, en later ook de overheid, gebruik van Stem Vrouw-campagnes. In de collecties van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis getuigen affiches, strooibriefjes, stickers, pins, gadgets allerlei en af en toe een foto van veertig jaar actie.¹

/ Els Flour /

Naar aanleiding van de parlementsverkiezingen van 1971, hield de Mechelse Pluralistische Actiegroep voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw (PAG) een actie voor méér vrouwen in de politiek. “Mag er echt geen vrouw bij?” en “Stop een vrouw in uw stembus”, zo klonk het. Pluralistische Actiegroepen (PAG's) kwamen vanaf 1970 in verschillende steden in Vlaanderen tot stand: samen met de bekendere Dolle Mina's lanceerden ze er de tweede feministische golf. De Stem Vrouw-campagne in Mechelen bouwde voort op een initiatief van de Brugse PAG bij de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1970. Die actie, met als slogan “Moet het gemeentepotje nu echt uitsluitend door mannen worden gekookt?”, had liefst zeven vrouwen naar de gemeenteraad gebracht.

Met de vrouwelijke vertegenwoordiging in de Belgische politiek was het omstreeks 1970 op alle niveaus bedroevend gesteld. Na de parlementsverkiezingen van 1968 bleken 8 vrouwelijke volksvertegenwoordigers (minder dan 4%) en geen enkele vrouwelijke senatrice te zijn verkozen. Zo'n ondermaatse aanwezigheid van vrouwen in de politiek was lang nauwelijks als een probleem beschouwd, maar in de jaren 1960 groeide het ongenoegen. De Stem Vrouw-campagnes slaagden er met hun speelse aanpak in om rond dit thema een breder publiek te mobiliseren.

De affiches, stickers, badges enz. in de collecties van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis getuigen van de evolutie die de campagnes doormaakten. Baanbrekend was de eerste *nationale* Stem Vrouw-campagne (1974), die zelfs de buitenlandse pers haalde. De affiche (een professioneel ontwerp) toont een appel waaruit een beet in de vorm van België is genomen, met de eenvoudige slogan “Stem Vrouw”. Het succes van de actie was meetbaar in een sterke stijging van het aantal voorkeurstemmen voor vrouwelijke kandidaten. En al vertaalden die voorkeurstemmen zich slechts gedeeltelijk in parlementszitjes, Stem Vrouw-campagnes werden een vaste waarde in verkiezingstijden.

De eerste oproepen waren neutraal of pluralistisch van toon: “Kies de partij die u wilt, maar stem op een vrouw”, zo klonk het bijvoor-

beeld (een campagne die was ontleend aan het Nederlandse Man Vrouw Maatschappij). Eind jaren 1970-begin jaren 1980 waren de acties meer partijpolitiek gekleurd. Er waren oproepen om eerst links te stemmen en dan pas vrouw. En in 1981 verspreidde de Nederlandstalige Vrouwenraad Stem Vrouw-stickers in vijf kleuren (voor alle politieke partijen) en in het wit voor de twijfelaars. Toen in 1985 Miel Smet staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie werd en er in België een gelijkekansbeleid van de grond kwam, kregen de campagnes overheidssteun. De slogan verschoof van “Stem Vrouw” naar “Stem voor Evenwicht” en in de argumentatie dook het concept paritaire democratie op: een eerlijke 50/50-verdeling in de politiek was niet alleen goed voor vrouwen, maar noodzakelijk voor de democratie. Die visie leidde in de jaren 1990 tot een aantal wetgevende initiatieven waardoor vrouwen een betere positie kregen op de lijsten, met een sterke toename van het aantal verkozen vrouwen als resultaat.

De Stem Evenwicht-campagnes bleven evenwel bestaan en evolueerden verder. “Denk niet cliché, stem niet cliché”, zo luidde de campagneslogan van de Vlaamse overheid voor de verkiezingen van 2009 bijvoorbeeld: een vrouwelijke hulk, een Afro-superman en een blinde batman sporen aan om mannen en vrouwen met verschillende culturele en sociale achtergronden naar het Vlaams Parlement te zenden. ///

Strooibriefje van de Stem Vrouw-campagne van de Brugse PAG, 1970.

De Mechelse PAG op pad in 1971, naar aanleiding van de wetgevende verkiezingen.

Noot:

¹ De tekst is gebaseerd op de tentoonstelling Stem Vrouw: dertig jaar campagnes voor meer vrouwen in de politiek, die Marij Preneel en het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis in 1999 maakten voor Amazone vzw.

Els Flour is archivaris van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis. Contact: Middaglijnstraat 10, 1210 Brussel. Tel.: 32 (0)2 229 38 31, e-mail: avg.carhif@amazone.be

Service / Nieuwe boeken

Service / Nieuws

Congres IFRWH komt naar Nederland!

In augustus 2010 vindt in Amsterdam het eerstvolgende congres van de International Federation for Research in Womens History (IFRWH) plaats (25-27 augustus 2010), als deel van het 21st International Congress of Historical Sciences (22-28 August 2010).

Locatie: Aletta, instituut voor vrouwen-geschiedenis, Obioplein 4, Amsterdam.

Programma en meer informatie op www.ifrwh.com

Om het congres in goede banen te leiden, zijn er ook **vrijwilligers** nodig: zij helpen om vragen te beantwoorden, de weg te wijzen, informatietafels te bemensen, met de koffie, thee en lunch, enz. Studenten en andere geïnteresseerden worden van harte uitgenodigd zich aan te melden als vrijwilliger bij Annette Mevis, a.mevis@aletta.nu of tel 020/ 665 1318

Rectificatie

In het oktobernummer 2009 is in de rubriek 'Recensie', waar het boek *Traveling Heritages* werd besproken, een foutje geslopen. De redactie verontschuldigt zich hiervoor en wenst de lezers erop te wijzen dat **Aletta Jacobs** (1854-1929) geen medeoprichtster van het IAV in 1935 was.

Service / Tentoonstelling

Vrouwen rondom Huygens

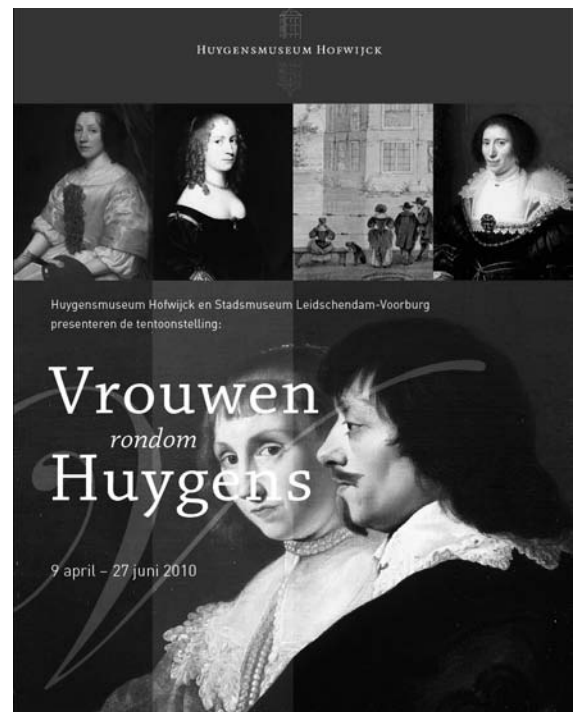
Constantijn Huygens (1596-1687) was tien jaar van zijn lange leven zeer gelukkig getrouwd met Suzanna van Baerle, liefkozend 'Sterre' genoemd, tot zij overleed na de geboorte van hun vijfde kind. Huygens leefde daarna nog bijna vijftig jaar, maar hertrouwde niet. Wel onderhield hij contacten met vele en diverse vrouwen in binnen- en buitenland over muziek, kunst en wetenschap.

Deze tentoonstelling laat de bezoeker kennis maken met de vrouwen rond Huygens. De een is meer bekend dan de ander, maar stuk voor stuk zijn het interessante voorbeelden van vrouwen uit de zeventiende eeuw. Op de tentoonstelling komt ook het leven van de gewone vrouw in de Gouden Eeuw aan bod.

De tentoonstelling 'Vrouwen rondom Huygens' is zowel in Huygensmuseum Hofwijck als in het nabij gelegen Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg te zien, met elkaar verbonden door de Herenstraat die speciaal voor de tentoonstelling wordt omgetoverd tot Museumstraat: een straat waarin de vrouwen en andere elementen uit de tentoonstelling op verrassende wijze opnieuw worden getoond in diverse etalages.

Activiteiten

Er wordt een waaier aan activiteiten georganiseerd rondom de tentoonstelling, zoals:
Rondleidingen
Groepsarrangementen
Educatieve programma's voor scholen: basisonderwijs en voortgezet onderwijs
Lezingen

Publicaties

Tentoonstellingsboek over de Vrouwen rondom Huygens
Themanummer vaktijdschrift *De Zeventiende Eeuw* over de vrouwen rondom Huygens
en nog veel meer...

Datum: van 9 april t.e.m. 27 juni 2010

Plaats: Huygensmuseum Hofwijck, Westeinde 2a, 2275 AD Voorburg

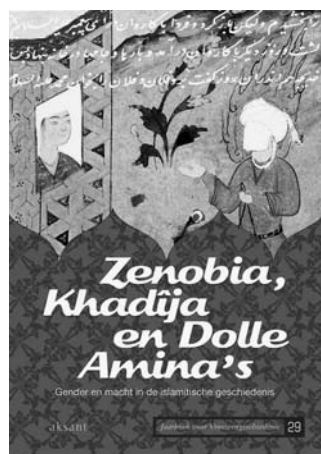
Meer informatie op:

<http://www.hofwijck.nl/hofwijck/>

Nieuwe boeken

Maaïke van Berkel, Eveline Buchheim, Eva Geudeker, Frances Gouda, Ellis Jonker, Charlotte Laarman & Claartje Rasterhoff (red.)
Zenobia, Khadija en Dolle Amina's. Gender en macht in de islamitische geschiedenis.
Jaarboek voor
Vrouwengeschiedenis 29

Zenobia en Khadija, wie kent hun namen en geschiedenis? Zenobia was een krijgslustige koningin uit Palmyra, in het huidige Syrië, die het opnam tegen de Perzen en de Romeinen. Khadija werd door Muhammad ten huwelijk te vragen de eerste moslima ter wereld.

De artikelen in het 29e *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* bieden met hun verrassende presentatie van illustere vrouwenlevens tegenwicht aan het dominante beeld van islamitische vrouwen als passief en onderdrukt. Het centrale thema van dit *Jaarboek* is gender en macht in de islamitische geschiedenis. Zonder voorbij te gaan aan de beperkingen die genderideologieën in de wereld van islam aan mannen en vrouwen opleggen, maken de auteurs in hun artikelen de *agency* van islamitische vrouwen in verleden en heden zichtbaar. Dit levert interessante historische personages op: tot de tanden gewapende prinsessen, een aristocratische dame

die de lever van haar tegenstander opeet, weduwen die machtskansen grijpen, slimme harem vrouwen, een Turks-Nederlandse marxistische feministe en Dolle Amina's in Marokko. De keuze voor dit thema is in deze tijd van toenemende islamofobie niet toevallig. Met dit *Jaarboek* willen de auteurs het dominante en eenzijdige beeld van islamitische vrouwen ter discussie stellen en de aandacht vestigen op de veelkleurigheid van hun levens en daadkracht, vroeger en nu.

Aksant, 2009, € 19,-.